

Sanne Stokhof

00015767

Afstudeerscriptie

Bos- en natuurbeheer

Mens en natuur

Hogeschool Van Hall Larenstein

Begeleiding HVHL: Michael Steeghs

Tweede lezer: Nnaniki Kruizinga

Opdrachtgever: Anouk Hafkamp, Federatie Landbouw en Zorg

Figuur 1 voorblad: (Schoonhoven, z.d.)

14 maart 2024

Voorwoord

Met vreugde en dankbaarheid schrijf ik dit voorwoord voor mijn scriptie die gewijd is aan het belangrijke thema van duurzaamheid op zorgboerderijen. Deze scriptie is het resultaat van inspanningen, toewijding en nieuwsgierigheid naar deze specifieke sector. Samen met de Federatie Landbouw en Zorg hebben we vastberaden de complexiteit van duurzaamheid binnen de context van zorgboerderijen onderzocht.

Duurzaamheid is tegenwoordig een sleutelbegrip in talloze sectoren, deze scriptie richt zich specifiek op zorgboerderijen. Ik heb niet alleen geprobeerd de huidige stand van zaken te beschrijven, maar ik heb ook analyses gemaakt om de uitdagingen en mogelijkheden (laaghangend fruit) op het gebied van duurzaamheid te begrijpen.

De scriptie verkent in beginsel de theorie van duurzaamheid, maar de nadruk wordt met name gelegd op praktische inzichten en oplossingsgerichte benaderingen. Dit evenwicht tussen theoretische diepgang en praktische relevantie is een waardevolle bijdrage aan het groeiende begrip: duurzaamheid.

Mijn dank gaat uit naar Michael Steeghs (Hogeschool Van Hall Larenstein) en Anouk Hafkamp (Federatie Landbouw en Zorg) voor het delen van hun kennis en inzichten. Daarnaast gaat mijn dank uit aan de vijf gastvrije zorgboerderijen die ik mocht bezoeken en interviewen tijdens mijn dataverzameling. Moge deze scriptie een inspiratie zijn voor anderen die streven naar een duurzamere toekomst, vooral binnen het belangrijke domein van zorgboerderijen.

Maart 2024, Velp

Samenvatting

Deze scriptie is geschreven in opdracht van de Federatie Zorg en Landbouw. De federatie had een duurzaamheidsvraagstuk: *Welke ondersteuning is nodig om zorgboerderijen die zijn aangesloten bij de Federatie Landbouw en Zorg in staat te stellen om stappen te zetten richting verdere verduurzaming?* Dit is dan ook de hoofdvraag die wordt beantwoord in deze scriptie.

Om dat te onderzoeken is er in deze scriptie een inventarisatie gedaan wat de huidige stand van zaken is op zorgboerderijen met betrekking tot duurzaamheid, wat de huidige wet- en regelgeving is met betrekking tot duurzaamheid, wat zorgboeren zelf snel zouden kunnen oppakken op het vlak van duurzaamheid (laaghangend fruit) en waar de federatie de zorgboerderijen kan ondersteunen.

Om hierachter te komen is er aan de hand van interviews een enquête opgesteld. De interviews zijn afgenomen bij 5 zorgboerderijen door het hele land. De enquête is naar alle 900 zorgboerderijen gestuurd in Nederland die zijn aangesloten bij de federatie. Uiteindelijk zijn er 135 enquêtes ingevuld.

Er zijn drie aspecten die sterk naar boven zijn gekomen. De ondersteuning die gewenst is bij de zorgboeren is als volgt:

- De zorgboeren willen ondersteuning in de wetgeving, in de regelgeving en in de aanvraag van subsidies
- De zorgboeren zouden graag succesverhalen willen horen van collega's, evenals factsheets en andere tips en tops. Veel zouden ook op bezoek willen gaan bij collega's om te zien hoe de theorie in de praktijk wordt gebracht.
- Er is ook een groep zorgboeren die geen ondersteuning wil van de federatie om verschillende redenen, zoals:
  - o De zorgboeren er zelf al dusdanig mee bezig zijn dat ze geen ondersteuning nodig hebben;
  - o De zorgboeren er geen interesse in hebben;
  - o De zorgboeren ondersteuning ergens anders vandaan kunnen halen.

Dat betekent dat ondersteuning op de bovenstaande manieren in het algemeen wel welkom is, maar deze vrijblijvend moet blijven. Er mag geen verplichting aan vastzitten.

Wanneer de federatie bovenstaande punten meeneemt in hun werkzaamheden is het aan te bevelen om dit onderzoek over een of twee jaar nog een keer uit te voeren om trends te kunnen bekijken.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	3
Samenvatting.....	4
Inhoudsopgave	5
1. Inleiding.....	7
1.1 Probleemstelling.....	7
1.2 Doelstelling.....	8
1.3 Hoofd- en deelvragen	8
2. Theoretisch kader	9
2.1 Zorgboerderijen als beginsel	9
2.1 Duurzaamheid als beginsel.....	11
2.2 PPP-model en zorgboerderijen.....	12
3. Methodologie	14
3.1 Verkennend kwalitatief onderzoek.....	14
3.2 Onderbouwend kwalitatief onderzoek.....	16
3.3 Dataverwerking	17
4. Resultaten	18
4.1 Deelvraag 1: Wetten en regelgeving	18
4.1.1 Uitkomst enquête.....	18
4.1.2 Overzicht wet- en regelgeving	20
4.1.3 Deelconclusie.....	22
4.2 Deelvraag 2: Huidige situatie.....	23
4.2.1 Algemeen	23
4.2.2 People.....	24
4.2.3 Planet	25
4.2.4 Profit	25
4.2.5 Deelconclusie	26
4.3 Deelvraag 3: Laaghangend fruit.....	28
4.3.1 People.....	28
4.3.2 Planet	29
4.3.3 Profit.....	30
4.3.4 Deelconclusie	30
4.4 Deelvraag 4: Ondersteuning	33

4.4.1 Idealistisch	33
4.4.2 Wat de federatie kan doen	34
4.4.3 Deelconclusie	34
5. Conclusie	35
6. Discussie.....	36
7. Aanbevelingen	37
Literatuurlijst	38
Bijlagen	42
Bijlage 1: De enquête.....	42
Bijlage 2: Achtergrondinformatie enquêtes	48
Bijlage 3: Aanvullende antwoorden enquête	51
Bijlage 4: Interviews zorgboeren	60
Bijlage 5: Interview Jan van Donkersgoed.....	66
Bijlage 6: Themaboom NVivo	69

1. Inleiding

Het woord duurzaamheid is bijna niet meer weg te denken. Iedereen is er mee bezig en heeft er een mening over. Ook in de agrarische- en zorgsector brengt het begrip veel discussie met zich mee. Toch zijn we het met het overgrote deel van de bevolking eens, het is belangrijk dat iedereen bewust met de aarde moet omgaan (*Waarom Verduurzamen?* - FNV, z.d.).

Duurzaamheid speelt een steeds grote rol in Nederland (Van Der Molen, 2023), en zo ook binnen zorgboerderijen in Nederland. Ook op overheidsniveau wordt er het een en ander verwacht, zoals een verplichte duurzaamheidsreportage voor grootgebruikers vanaf 2024 (*Duurzaamheidsrapportage CSRD: dit betekent het voor jou*, 2023). Met de groeiende aandacht voor milieuvriendelijkheid en maatschappelijke verantwoordelijkheid, staan zorgboerderijen voor de uitdaging om hun activiteiten in samenwerking met de natuur te laten plaatsvinden. Het integreren van hernieuwbare energiebronnen, het minimaliseren van afvalstromen en het bevorderen van biodiversiteit zijn slechts enkele manieren waarop zorgboerderijen kunnen bijdragen aan een duurzame toekomst. Deze inspanningen zijn niet alleen goed voor het milieu, maar dragen ook bij aan een betere levenskwaliteit voor allen die betrokken zijn bij deze waardevolle instellingen (Chovanec et al., 2023).

Daarom wordt er in dit rapport onderzocht wat zorgboerderijen tot op heden hebben gedaan om bij te dragen aan verduurzaming en hoe zij ondersteund kunnen en willen worden om verder te ontwikkelen.

De Federatie Landbouw en Zorg (hierna federatie genoemd) is toegewijd aan het ondersteunen van zorgboeren, en daardoor ook bij het verduurzamen van de zorgboerderijen. De federatie streeft ernaar om de agrarische sector te combineren op een duurzame manier, en te zorgen voor een toekomstbestendig bestaan voor de zorgboeren én hun cliënten.

De definitie van duurzaamheid die wordt gehanteerd in dit onderzoek wordt verder uitgelicht in hoofdstuk 2, theoretisch kader.

1.1 Probleemstelling

De federatie heeft de intentie om zorgboeren te ondersteunen bij het verduurzamen van hun bedrijf. Het ontbreekt momenteel aan duidelijkheid over de huidige situatie. Er is geen inzicht in wat de zorgboerderijen tot op heden hebben gedaan aan duurzaamheid. Het gebrek aan inzicht in de huidige duurzaamheidspraktijken van zorgboerderijen bemoeilijkt de mogelijkheid om gerichte en effectieve adviezen te formuleren. Om die reden is het verkrijgen van inzicht in de huidige situatie een essentiële eerste stap om een effectieve en ondersteunende strategie te ontwikkelen.

Het is van groot belang dat deze benadering niet als een aanval wordt opgevat. (Zorg)boerderijen hebben al te maken met een aanzienlijke hoeveelheid regelgeving vanuit de overheid. Het streven naar duurzaamheid mag niet als een extra verplichting voelen. De federatie wil een ondersteunende rol vervullen om zorgboeren voorzien van advies op een manier die haalbaar en begrijpelijk is, zonder extra lasten op te leggen.

1.2 Doelstelling

Er is onderzoek gedaan naar de behoeften, de huidige stand van zaken, evenals de bestaande wet- en regelgeving die van invloed kunnen zijn voor zorgboerderijen.

Het uiteindelijke doel van de federatie is om zorgboerderijen in Nederland te helpen verduurzamen. Met als ultieme streven het creëren van een duurzame en milieuvriendelijke omgeving voor zowel cliënten als medewerkers.

Dit onderzoek is de eerste stap op weg naar dit doel. Het primaire doel van deze studie is om helderheid te krijgen over de huidige duurzaamheidsmaatregelen van zorgboerderijen. Om vervolgens te achterhalen wat ze nodig hebben om de volgende stappen te zetten in hun streven naar duurzaamheid.

1.3 Hoofd- en deelvragen

Om de probleemstelling op te lossen en de doelstelling voor dit project te bereiken is er een hoofdvraag opgesteld. De hoofdvraag luidt als volgt:

Welke ondersteuning is nodig om zorgboerderijen die zijn aangesloten bij de Federatie Landbouw en Zorg in staat te stellen om stappen te zetten richting verdere verduurzaming?

Om de hoofdvraag te beantwoorden zijn er vier deelvragen opgesteld. De deelvragen staan hieronder uitgeschreven.

1. *Welke huidige en toekomstige regelgeving en wetten met betrekking tot duurzaamheid zijn van toepassing op zorgboerderijen in Nederland?*
2. *Op welke wijze zijn zorgboeren, die aangesloten zijn bij de Federatie Landbouw en Zorg, in de huidige situatie tot op heden bezig geweest met het verduurzamen van hun bedrijf?*
3. *Welke direct toepasbare duurzaamheids-verbeteringen kunnen Nederlandse zorgboerderijen, die deel uitmaken van de Federatie Landbouw en Zorg, snel implementeren?*
4. *Welke begeleiding van de Federatie Landbouw en Zorg hebben zorgboerderijen nodig om stappen te zetten in de richting van verdere verduurzaming?*

Deze scriptie voor de federatie bevat een overkoepelend overzicht van de situatie bij zorgboerderijen. Er is niet alleen gekeken naar wat er nu gebeurt, maar ook naar kansen en mogelijke uitdagingen voor de toekomst.

In dit rapport worden concrete aanbevelingen gepresenteerd aan de federatie, waarbij nauwlettend rekening is gehouden met de specifieke wensen en behoeften van de zorgboeren. Hoewel het rapport geen gedetailleerd plan kan bieden om alle individuele wensen en behoeften te behandelen, kan het wel een leidraad bevatten over hoe de verzamelde gegevens als richtlijn kunnen dienen voor vervolgplannen of -onderzoeken.

Het doel is om een flexibele benadering voor te stellen die ruimte laat voor aanpassingen en feedback vanuit de zorgboerengemeenschap. Het rapport zal dus niet alleen dienen als een momentopname van de huidige situatie, maar ook als een dynamisch document dat de federatie kan gebruiken als basis voor verdere studies, discussies en besluitvorming.

2. Theoretisch kader

In dit hoofdstuk komt het theoretisch kader aan bod. Er wordt in gegaan op het begrip duurzaamheid en wat de federatie precies doet voor de zorgboerderijen in Nederland. Vervolgens wordt erop ingegaan op het people, planet, profit model waarbij het begrip duurzaamheid verder wordt onderbouwd.

2.1 Zorgboerderijen als beginsel

Zorgboerderijen zijn er in diverse vormen. Er zijn veel variaties zorg die aangeboden worden, ook zijn er grote verschillen in de agrarische activiteit die bij de zorgboerderijen centraal staat. Op dit moment zijn er ongeveer 900 zorgboerderijen aangesloten bij de federatie door heel Nederland heen. De federatie is onderverdeeld in regionale organisaties (*Over Ons*, z.d.):

- Friesland, Groningen en Drenthe: Vereniging BEZINN en Stichting BEZINNZorg.
- Overijssel: Zorgboeren Vereniging Overijssel en de Coöperatie Boer en Zorg.
- Gelderland: BEZIG, de Vereniging Zorgboeren Rivierengebied, de Vereniging Zorgboeren Oost-Gelderland en de Stichting Samenwerkende Zorgboeren Zuid.
- Flevoland: de Vereniging Zorgboerderijen Flevoland en de Coöperatie Boer en Zorg.
- Utrecht: de Vereniging van Utrechtse Zorgboerderijen en de Coöperatie Boer en Zorg.
- Zeeland en Noord-Brabant de Stichting Samenwerkende Zorgboeren Zuid en ZLTO.
- Limburg: de Coöperatie Limburgse Zorgboeren.
- Noord-Holland: Stichting Landzijde.
- Zuid-Holland: de Vereniging van Zorgboeren Zuid Holland en de Stichting Zorgboeren Zuid-Holland

Sommige zorgboerderijen bieden enkel dagbesteding, en andere zorgboerderijen bieden (daarnaast) logeerplekken of zelfs woonplekken aan. Dit ligt ook vaak aan de doelgroep waar ze zorg aanbieden. In 2021 is door de federatie een onderzoek gedaan door de federatie om kerngetallen te verzamelen. Deze getallen kunnen sterk fluctueren per jaar. Daarom zijn de resultaten niet meegenomen in deze scriptie.

De federatie onderscheidt de volgende doelgroepen (*Overzicht Zorgboerderij Diensten*, z.d.):

- Mensen met een verstandelijke beperking
- Mensen met een lichamelijke beperking
- Mensen met een psychische hulpvraag
- (Ex-)gedetineerden
- (Ex-)verslaafden
- Mensen met autisme
- Kinderopvang
- Jeugdzorg
- Ouderen
- Dementerende ouderen
- Langdurig werklozen
- Mensen met een burn-out
- Asielzoekers

- Mensen met een niet aangeboren hersenletsel
- Leerlingen van speciaal onderwijs

Maar ook qua agrarische sector kunnen zorgboerderijen erg verschillen. De verschillende agrarische sectoren die de Federatie onderscheidt zijn:

- Gangbaar (niet-biologisch, wordt als normaal beschouwd)
- Natuurinclusief (agrarisch ondernemen op een manier waar de natuur geen last van heeft en mogelijk zelfs bevordert)
- Circulair (agrarisch ondernemen met een gesloten kringloop)
- Biologisch (geen gebruik van niet-biologische producten bijvoorbeeld: kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen en voer van de dieren. Ook krijgen dieren meer ruimte)
- Agro-ecologisch (lokaal en met respect voor de natuur. Houdt rekening met kringlopen, bestrijdingsmiddelen horen hier niet thuis)
- Permacultuur (nabootsen van de ecosystemen, moet zichzelf in stand houden)
- Stadslandbouw (lokaal, vaak ook met doelen voor educatie, zorg en recreatie)

Eén ding wat wel bij alle zorgboerderijen terugkomt is dat de cliënt met de omgeving bezig is. Dit kan het verzorgen van de boerderijdieren zijn, kaas maken van melk van de koeien, of zelfs werken in de kas waar groenten gekweekt worden.

Zorgboerderijen die aangesloten zijn bij de federatie hebben een mogelijkheid om een kwaliteitskeurmerk te krijgen. Dit keurmerk heet: *Kwaliteit Laat je Zien!* Het is een keurmerk dat wordt getoetst door een onafhankelijk kwaliteitsbureau. Het keurmerk staat voor (*Kwaliteit en Kwaliteitsborging, z.d.*):

- Het belang van de deelnemers staat voorop.
- Het versterken van de kwaliteitsbewustzijn door continu te werken aan: blijven kijken, leren, ontwikkelen en verbeteren.
- Alle deelnemers op de zorgboerderij worden gelijkwaardig benaderd en hebben gelijkwaardige rechten.
- Continuïteit en veiligheid.

Om te voldoen aan het keurmerk moet er ten minste voldaan worden aan (*Kwaliteit en Kwaliteitsborging, z.d.*):

- Wet kwaliteit klachten en geschillen zorg
- ARBO wet
- Algemene Verordening Gegevensbescherming
- Wet medezeggenschap van cliënten zorginstellingen

Naast het keurmerk is de federatie een belangrijke belangenbehartiger voor de agrarische sector.

De zorgboerderij-sector kenmerkt zich door de combinatie van agrarische activiteiten en zorgverlening. De federatie speelt een belangenbehartigende rol door deze zorgboeren te vertegenwoordigen en te ondersteunen bij diverse aspecten van hun werk.

Op regionaal niveau werkt de federatie samen met lokale organisaties die zorgboeren ondersteunen bij het leggen van contacten met gemeenten, zorgketten en andere relevante instanties. Dit is essentieel omdat veel zorgboerderijen afhankelijk zijn van regelingen vanuit het sociale domein (ZonMw, z.d.), vergunningen en andere vormen van ondersteuning vanuit de overheid en lokale gemeenschappen.

Op landelijk niveau richt de federatie zich op het behartigen van de belangen van zorgboeren en cliënten bij belangrijke instanties en organisaties, zoals de ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), onderzoeksinstituten zoals de HAS en Wageningen Universiteit en Research, en belangenorganisaties zoals LTO Nederland en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) (*Belangenbehartiging, z.d.*).

Daarnaast speelt de federatie een rol in het vergroten van de bekendheid en erkenning van zorglandbouw. Dit doen ze door het versturen van persberichten en nieuwsbrieven, en het onderhouden van een informatieve website. Door deze activiteiten draagt de federatie bij aan een sterke zorglandbouwsector.

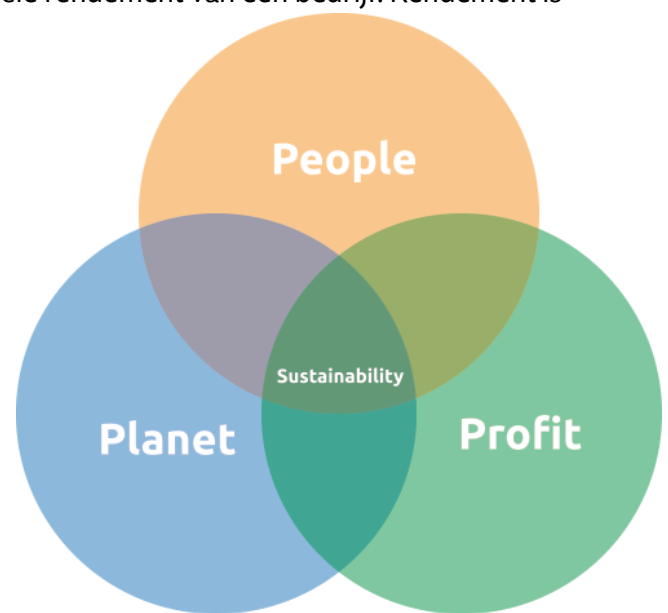
2.1 Duurzaamheid als beginsel

In deze scriptie wordt onderzoek gedaan aan de hand van het people, planet, profit model (hierna als PPP-model benoemd). Dit model is ontwikkeld in 1997 om maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) onderdeel te laten worden van de bedrijfsvoering (Gertjanschap, 2023). De profit duidt op het financiële rendement van een bedrijf. Rendement is nodig om het bedrijf te laten voortbestaan. Ook is de economische continuïteit van het bedrijf belangrijk om het duurzaam te laten functioneren. Economische continuïteit is de eerste stap om je bedrijf toekomstbestendig te maken. Met deze continuïteit wordt ervoor gezorgd dat eventuele tegenslagen en uitdagingen overbrugt kunnen worden (Bitsing, 2023).

De people heeft betrekking tot de cliënten, werknemers en het maatschappelijke kader. Zo dient er een leefbare omgeving te zijn en mag er op geen enkele manier gediscrimineerd worden (Move to Impact, 2022). Dit geldt niet alleen voor binnen het bedrijf maar ook voor de herkomst van producten die gebruikt worden.

De planet heeft als leidraad het milieu. Het is bijvoorbeeld belangrijk dat er geen onnodige vervuiling plaats vindt en dat de benodigde energie op een duurzame wijze opgewekt kan worden.

De 3 P's moeten in evenwicht zijn om duurzaam te kunnen ondernemen. Hieronder staat figuur 2, dat is een afbeelding met het PPP-model.

Figuur 2, Het people, planet, profit model (Morley, 2021)

Aan de hand van het PPP-model is de volgende definitie van duurzaamheid opgesteld, relevant voor zorgboerderijen in Nederland: Duurzaamheid betekent **slim en efficiënt** omgaan met middelen om verspilling te verminderen en het milieu zo min mogelijk te belasten. Het gaat erom systemen te creëren die goed functioneren en tegelijkertijd een **positieve impact hebben op de samenleving**. Het doel is om een evenwicht te vinden tussen economie (profit), maatschappij (people) en milieu (planet) op de lange termijn, zodat we niet alleen zorgen voor onze planeet, maar ook voor de mensen die erop leven. Het draait om het nemen van verantwoordelijkheid voor onze acties, het bevorderen van sociale rechtvaardigheid en het streven naar een gezonde en veerkrachtige samenleving waarin iedereen **gelijke kansen** krijgt.

2.2 PPP-model en zorgboerderijen

Het onderzoek: 'Meerwaarde landbouw en zorg' van Hassink et al. (2007) is een enigszins oude bron maar het is een erg relevant en veelomvattend onderzoek die de rol van zorgboerderijen in het streven naar vermaatschappelijking van de zorg onderzoekt. De focus van het onderzoek ligt op de integratie van verschillende doelgroepen in de samenleving. Naar dit onderzoek wordt regelmatig gerefereerd in andere bronnen. Vermaatschappelijking, het bieden van zorg en ondersteuning in de eigen leefomgeving in plaats van in zorginstellingen, is een cruciaal aspect van hedendaagse zorgpraktijken.

De relevantie van dit onderzoek voor deze scriptie over de duurzaamheid van zorgboerderijen wordt duidelijk doordat het aantoont hoe zorgboerderijen niet alleen een positieve invloed hebben op sociale integratie en zelfvertrouwen van cliënten, maar ook bijdragen aan een duurzamere zorgpraktijk. Door mensen met een zorgvraag te betrekken bij de samenleving, wordt niet alleen individuele duurzaamheid bevorderd, maar ook maatschappelijke duurzaamheid, wat goed aansluit bij het people aspect van het PPP-model.

Het werk op de zorgboerderij blijkt cliënten vaardigheden te verschaffen die later buiten de boerderij kunnen worden toegepast. Met specifieke nadruk op de waarde van werkervaring en werkritme voor deelnemers uit de verslavingszorg.

In conclusie draagt dit onderzoek bij aan het begrip van de rol van zorgboerderijen in het bredere kader van de vermaatschappelijking van de zorg.

Naast het maatschappelijk belang (people) wordt de economische duurzaamheid (profit) ook steeds belangrijker. De zorg die geboden wordt op zorgboerderijen heeft mogelijk als gevolg dat de kosten voor de reguliere zorg wordt verminderd.

Zorgboer Martens, in een interview van Slow Cooking Magazin (Den Broek, 2014) zegt het volgende: *“Uit onderzoek blijkt dat door de dagopvang, zoals een zorgboerderij die biedt, mensen pas een halfjaar later worden opgenomen in een verpleeg- of verzorgingstehuis. Dat bespaart veel kosten”*. Naar welk onderzoek hij refereert is helaas niet te achterhalen.

Daarnaast staat in een factsheet van Tranzo, geschreven door Van Oorsouw et al., (2015) het volgende: *“Cliënten van zorgboerderijen geven aan dat zij in hun leven relatief weinig contact hebben met andere hulpverleners. Als dit aan de orde is, betreft het meestal een consult bij de huisarts.”* Dit laat ook zien dat er minder kosten nodig zijn in de reguliere zorg dankzij de zorgboerderijen. Er ontbreekt echter een onderzoek dat aantoont of zorgboerderijen in verhouding economisch duurzamer zijn dan de reguliere zorgsector.

Er is een factsheet van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu die aansluit op bovenstaande uitspraken. *“Er zijn aanwijzingen dat dagopvang op zorgboerderijen met name voor mannen met dementie een gewenste vorm van dagopvang is. Recente cijfers laten zien dat ongeveer twee derde van de deelnemers aan dagopvang op een zorgboerderij geen gebruik zou hebben gemaakt van dagopvang als er geen zorgboerderij zou zijn geweest.”* (De Bruin et al., z.d.). Dit laat zien dat cliënten liever naar een zorgboerderij gaan dan niks doen. Niks doen leidt vaak tot een isolement met als gevolg een verslechterde gezondheid (Zuster Jansen, 2019).

Deze uitspraken hebben invloed op de profit van de zorgboerderijen. De economische duurzaamheid van de zorgboerderijen zelf wordt hiermee niet per se gewaarborgd maar die van de zorgsector in het algemeen wel. Naar de economische duurzaamheid (profit) van zorgboeren zelf is zeer weinig te vinden. Zorgboerderijen zijn een mengsel van de agrarische- en zorgsector, beide sectoren zijn voldoende onderzocht, de combinatie ervan blijft echter achter. Dit onderzoek kan een stapsteen zijn naar een vervolgonderzoek naar de economische duurzaamheid van zorgboerderijen in Nederland.

3. Methodologie

In dit hoofdstuk wordt de onderzoeksmethode toegelicht, inclusief de beschrijving van de dataverzameling en de relevantie van de gekozen methoden.

De methode is in drie delen opgesplitst, de verzameling van de kwalitatieve gegevens, de verzameling van de kwantitatieve gegevens en vervolgens de dataverwerking.

- Er is begonnen met een verkennend kwalitatief onderzoek aan de hand van interviews.
- Daarna is met de kwalitatieve gegevens een kwantitatief onderzoek opgesteld en afgenomen in de vorm van een enquête.
- Als laatste is de data verwerkt om antwoord te geven op de deelvragen.

3.1 Verkennend kwalitatief onderzoek

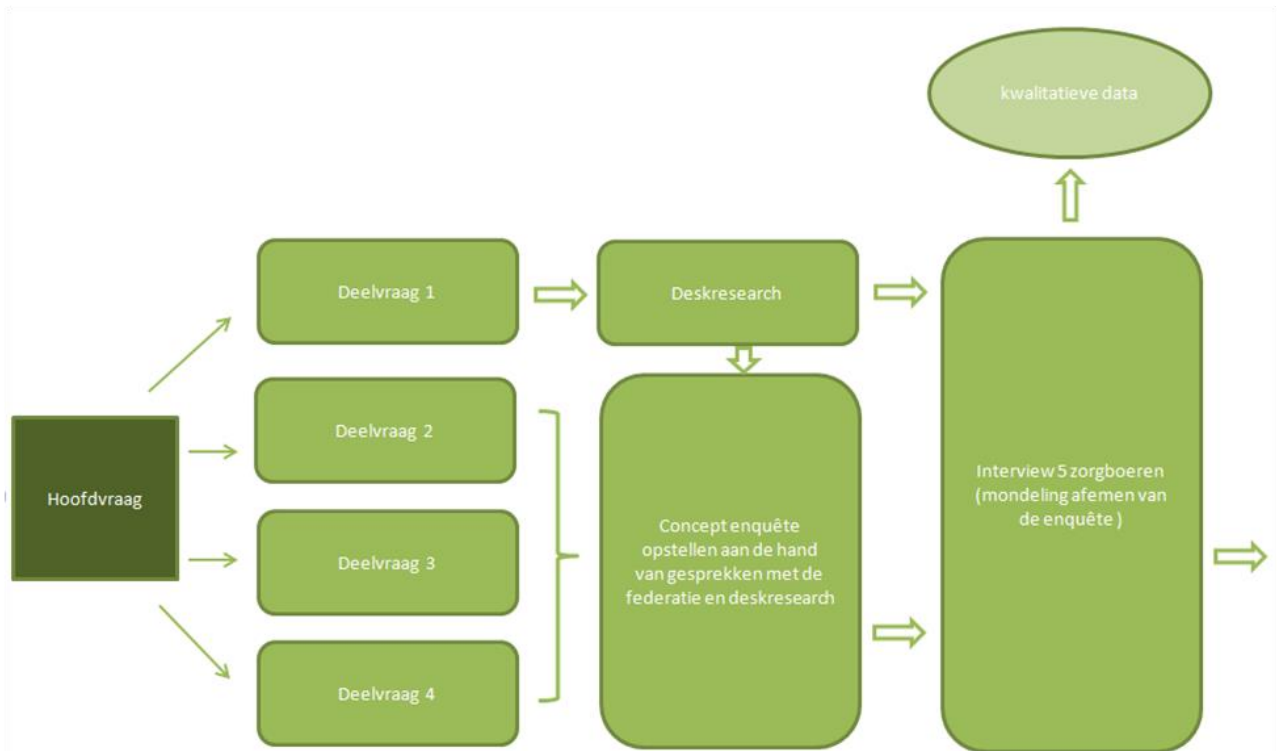
Zoals te zien is in figuur 3, verderop in deze paragraaf, is de hoofdvraag opgedeeld in vier deelvragen. Deze deelvragen zijn als volgt:

Deelvraag 1: Welke huidige en toekomstige regelgeving en wetten met betrekking tot duurzaamheid zijn van toepassing op het midden- en kleinbedrijf (MKB), en wat zijn de vereisten waaraan zij moeten voldoen?

Deelvraag 2: Op welke wijze zijn zorgboeren, die aangesloten zijn bij de Federatie Landbouw en Zorg, in de huidige situatie tot op heden bezig geweest met het verduurzamen van hun bedrijf?

Deelvraag 3: Welke direct toepasbare verbeteringen kunnen Nederlandse zorgboerderijen, die deel uitmaken van de Federatie Landbouw en Zorg, snel implementeren?

Deelvraag 4: Welke begeleiding van de Federatie Landbouw en Zorg hebben zorgboerderijen nodig om stappen te zetten in de richting van verdere verduurzaming?

Figuur 3, Methode Verkennend kwalitatief onderzoek

Om deelvraag 1 te beantwoorden is er eerst deskresearch gedaan. Tijdens de deskresearch zijn er websites bezocht van onder andere de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, Federatie Landbouw en Zorg en andere zorginstellingen zoals de Vereniging Gehandicaptenzorg Nederland. Ook zijn er wetenschappelijke studies en artikelen opgezocht met behulp van Google Scholar, die hier meer informatie over konden bieden. Er is gezocht naar studies die gaan over landbouw of zorg in combinatie met duurzaamheid omdat er (naast het people aspect) weinig onderzoek is gedaan naar zorgboerderijen en hun duurzaamheid.

Om deelvraag 2, 3 en 4 te beantwoorden is er een fieldresearch uitgevoerd in de vorm van een enquête. Deze enquête is verstuurd naar alle 900 zorgboerderijen in Nederland die zijn aangesloten bij de federatie. Om dit te doen is er een gesprek aan gegaan met de federatie om erachter te komen wat ze precies willen weten en welke informatie ze al hebben. Dit concept is gemaakt in overleg met de federatie zodat de termen overeenkomen met wat de federatie gebruikt in hun dagelijkse communicatie naar de zorgboerderijen. Dit is dan ook de reden dat de enquête in de jij-vorm is geschreven. Met alle informatie die verkregen is, is er vervolgens een concept enquête opgesteld waarbij de focus ligt op de aspecten van people, planet en profit. Deze concept enquête was de leidraad voor de interviews die nodig was om kwalitatieve data te verkrijgen, zie figuur 4.

Wanneer een zorgboer tijdens de interviews meer begon te vertellen over een onderwerp is hier een aantekening van gemaakt en meegenomen in de eindversie van de enquête. Dit kunnen

antwoorden zijn, een directe vraag terug of bijvoorbeeld een meer verdiepende vraag. De interviews zijn meegenomen in deze scriptie in bijlage 4: interviews zorgboeren.

Voor de interviews is er gekozen om alle regio's één keer aan bod te laten komen. Er zijn in totaal vijf zorgboerderijen geïnterviewd.

De bezoeken aan zorgboerderijen zijn ook van belang om meer gevoel te krijgen bij de sector. De vijf zorgboerderijen die bezocht worden moeten voldoen aan de volgende eisen:

Figuur 4, Methode, kwalitatieve data

3.2 Onderbouwend kwalitatief onderzoek

Zoals benoemd bij de verkennende periode hierboven is tijdens de interviews het concept van de enquête gebruikt als leidraad van de interviews. Tijdens de interviews zijn er aantekeningen gemaakt om de enquête aan te passen. De interviews zijn verwerkt met behulp van de software NVivo. NVivo is een softwareprogramma die is ontworpen voor de analyse van kwalitatieve gegevens. Met deze software kunnen thema's aan zinnen of woorden worden toegewezen om helderheid te verschaffen (NVivo | (Onder)Zoektips, z.d.). Het is niet mogelijk om het interview verwerkt in NVivo toe te voegen aan deze scriptie. Bijlage 6: Themaboom NVivo, is toegevoegd met de 'thema's' die zijn gebruikt om de interviews te analyseren. Vervolgens is de eindversie

van de enquête gemaakt via Google Forms. De federatie heeft deze omgeving eerder gebruikt en beviel hun toen goed.

Er is contact opgezocht met de communicatiemedewerker van de federatie. Zij heeft eerder een intern onderzoek gedaan naar de beste dag van de week om een email te sturen, in dit geval met de enquête. Zij gaf aan dat dinsdagen en donderdagen het beste waren. De enquête is daarom donderdag 1 februari 2024 verstuurd via de mail naar alle zorgboerderijen (dit is intern geregeld in verband met privacy).

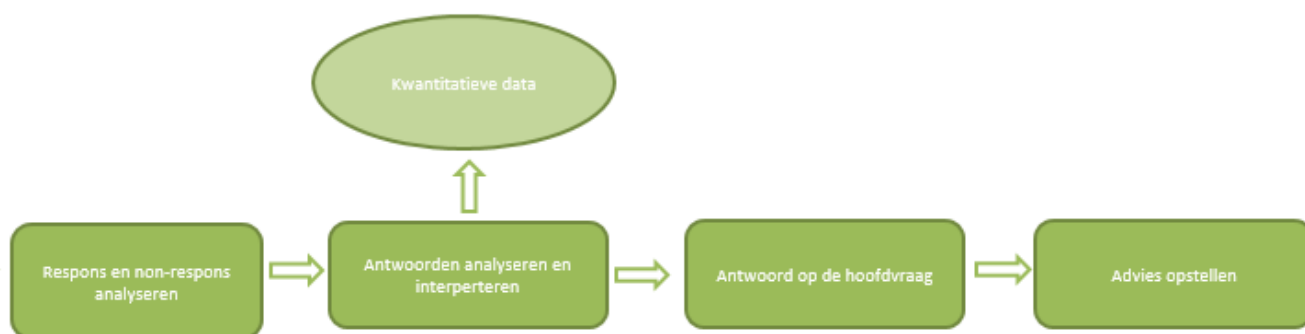
Figuur 5, Methode, dataverzamelingsperiode

Tijdens de interviews is er minder informatie gegeven over de wet- en regelgeving dan vooraf gedacht. Daarom is er een extra interview ingepland met een inkooporganisatie. Dit interview is terug te lezen in bijlage 5: interview inkooporganisatie.

3.3 Dataverwerking

Op vrijdag 16 februari is de enquête gesloten. Er waren op dat moment 135 ingevulde enquêtes. De antwoorden zijn besproken met de opdrachtgever en geanalyseerd met behulp van Excel. De diagrammen die worden gepresenteerd in deze scriptie zijn gemaakt via Excel.

Ook is er een (non-)respons analyse uitgevoerd, deze is te lezen in de inleiding van hoofdstuk 4, resultaten. Aan de hand van de antwoorden van de enquête kunnen deelvraag 2, 3 en 4 worden beantwoord. Het proces is te zien in figuur 6 die hieronder staat weergegeven.

Figuur 6, Methode, dataverwerkingsperiode

4. Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het onderzoek gepresenteerd. Eerst wordt deelvraag 1 beantwoord, die deelvraag gaat over de wet- en regelgeving. Daarna wordt deelvraag 2 beantwoord, dat betreft de huidige situatie. Vervolgens wordt deelvraag 3 beantwoord, dat gaat over het laaghangend fruit. Als laatste wordt deelvraag 4 beantwoord, dat betreft de wensen van de zorgboeren.

Er zijn 135 enquêtes ingevuld van de 900 zendingen. Dit resulteert in een foutmarge van 8% in de antwoorden (FoutmargeCalculator | SurveyMonkey, z.d.). Dit percentage is te hoog. Om de foutmarge te verlagen tot 5% hadden er minstens 240 respondenten moeten zijn.

Echter, in bijlage 2: achtergrondinformatie enquête, zijn er diverse diagrammen opgenomen, waaronder informatie over de provinciale locaties van de zorgboerderijen, de manier waarop zij hun bedrijf karakteriseren, het type bedrijf dat het beste bij hen past, en welke zorgdiensten zij aanbieden. Het is noodzaak deze gegevens waar te nemen voordat er conclusies getrokken worden over de andere vragen. Het valt bijvoorbeeld op dat er slechts 1 zorgboerderij in Zeeland heeft geantwoord. Daarentegen laat het ook zien dat alle vormen zorgboerderijen worden gerepresenteerd in het onderzoek (agrarische veehouderij of agrarische akkerbouw bijvoorbeeld). Ook worden alle types zorgboerderijen gerepresenteerd (gangbaar of natuurinclusief bijvoorbeeld). Het lijkt erop dat de enquête door een representatieve groep zorgboeren is ingevuld. Alle gegevens die hierboven worden benoemd zijn te vinden in bijlage 2: achtergrondinformatie enquête.

Wanneer de antwoorden niet volledig weergegeven zijn in een staafdiagram zijn deze antwoorden te lezen in bijlage 1: De enquête.

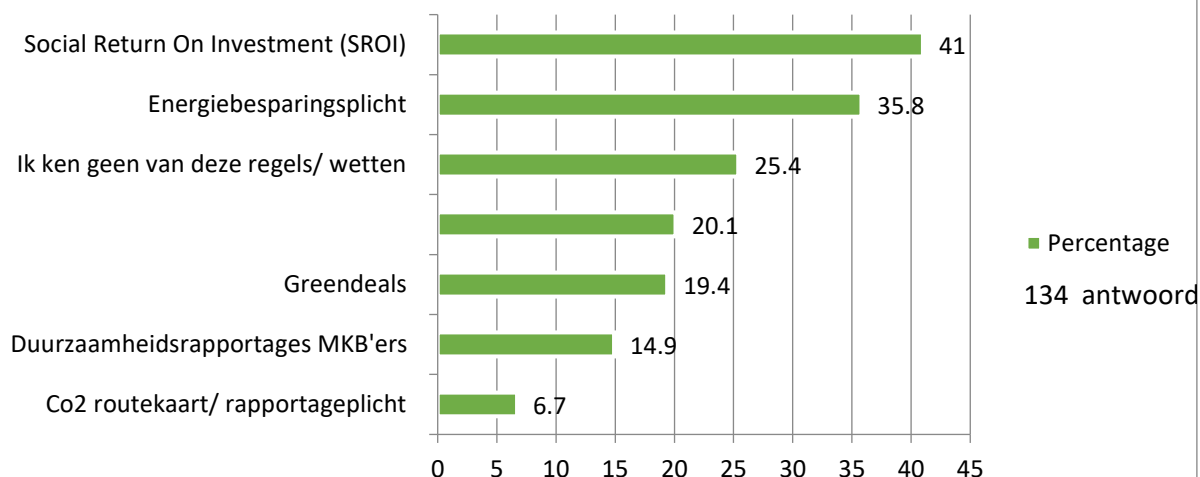
4.1 Deelvraag 1: Wetten en regelgeving

In Nederland worden zorgboerderijen gestimuleerd om duurzaamheid te omarmen en maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Verschillende wetten en regelgevingen dragen bij aan deze doelstelling, waaronder Greendeals, duurzaamheidsrapportages voor Mkb'ers, Social Return on Investment (SROI), CO₂-routekaarten en het Activiteitenbesluit Milieubeheer. In deze paragraaf worden de belangrijkste aspecten van elk van deze regelingen besproken en hun impact op zorgboerderijen in kaart gebracht. De wet- en regelgeving is ook meegenomen in de enquête. De uitkomsten van de vragen over de wet- en regelgeving zijn eerst te lezen. Om deze deelvraag compleet te maken is er ook een interview geweest met een inkooporganisatie. Deze paragraaf geeft antwoord op de vraag: *Welke huidige en toekomstige regelgeving en wetten met betrekking tot duurzaamheid zijn van toepassing op zorgboerderijen in Nederland?*

4.1.1 Uitkomst enquête

Figuur 7 geeft antwoord op de vraag: *Welke regels en/of wetten kende je al die betrekking hebben op duurzaamheid van zorgboerderijen?* Het valt op dat er relatief veel zorgboeren geen van deze regels kennen, dit bedraagt 25,4%. Dit aantal is hoger dan verwacht, zeker omdat bijvoorbeeld Greendeals zorgboerderijen kunnen helpen om duurzaamheidsmaatregelen toe te passen die anders niet mogelijk zijn.

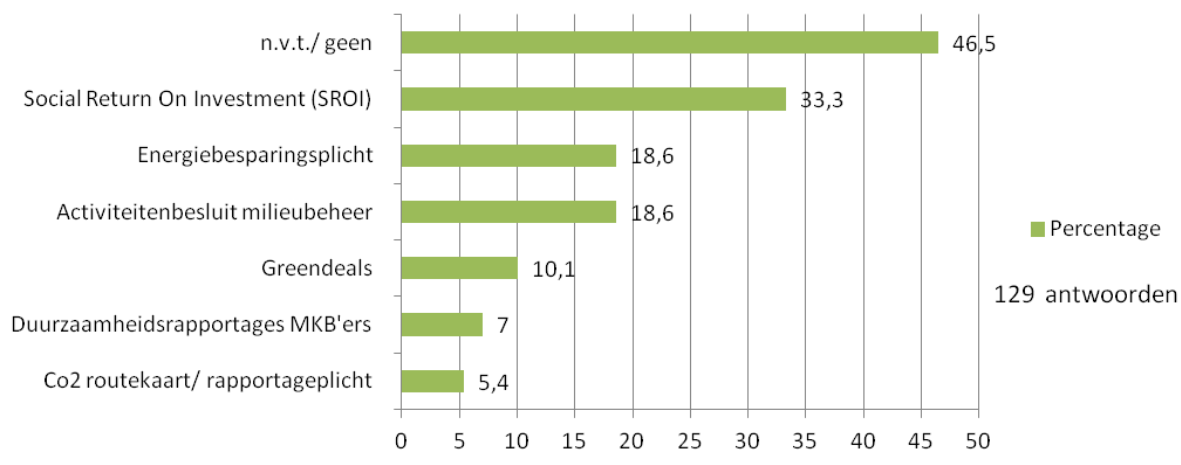
Welke regels en/of wetten kende je al die betrekking hebben op duurzaamheid van zorgboerderijen?

Figuur 7, Welke regels en wetten zijn bekend?

Figuur 8 geeft antwoord op de vraag: *Met welke regels en/of wetten heb je te maken op het vlak van duurzaamheid?* Het valt op dat bij 46,5% van de zorgboeren de regels met betrekking tot duurzaamheid niet van toepassing zijn.

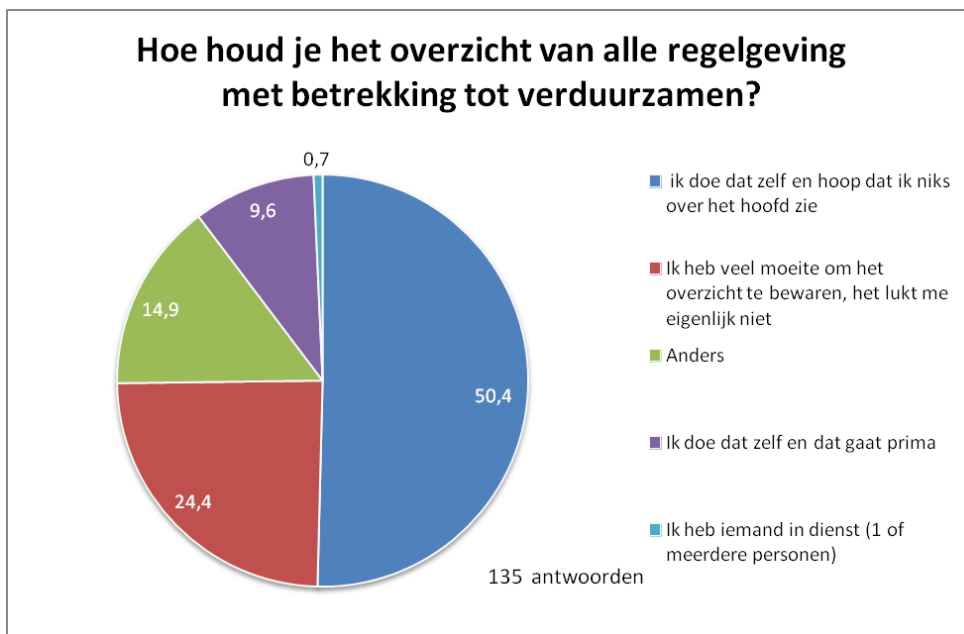
Met welke regels / wetten heb je te maken op het vlak van duurzaamheid?

Figuur 8, Met welke regels en wetten heb je te maken?

Figuur 9 geeft een overzicht van de wet- en regelgeving, geeft het antwoord weer op de vraag: *Hoe houd je het overzicht van alle regelgeving met betrekking tot verduurzamen?* Ook hierbij heeft ruim de helft van de respondenten aan dat ze zelf het overzicht bewaren over de wet- en regelgeving met betrekking tot duurzaamheid, en dat ze hopen dat ze niks missen. Ongeveer 10% heeft het overzicht wel met betrekking tot de wetten en regels. Op de 135 antwoorden op deze vraag zijn dat slechts 14 zorgboeren.

Bijna een kwart van de respondenten geeft aan dat ze veel moeite hebben en het hun eigenlijk niet lukt. De respondenten die een ander antwoord hebben gegeven geven over het algemeen aan dat zij een

dat zij een *Figuur 9, Overzicht wet- en regelgeving* externe partij

hebben die hun helpt met de wet- en regelgeving. Dit zijn verschillende organisaties zoals: de Federatie Landbouw en Zorg, Landzijde of bijvoorbeeld de Limburgse Land- en tuinbouwbond. Alle antwoorden staan uitgeschreven in bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête.

4.1.2 Overzicht wet- en regelgeving

In deze paragraaf worden de wetten en regels uitgelegd aan de hand van een tabel die relevant zijn voor zorgboerderijen en duurzaamheid. Mogelijk zijn er meer wetten en regels relevant, die zijn echter niet bekend. De regels worden uitgelegd aan de hand van een titel, de toepassing, de dekking, de voorwaarden en er wordt afgesloten met de geldigheid.

Tabel 1, wetten en regels

Titel	Toepassing	Dekking	Voorwaarden	Geldigheid
SROI	SROI is een regeling die de sociale impact van organisaties meet. (Van Der Wal, 2023).	Het is in sommige gemeenten verplicht om SROI toe te passen	De voorwaarden kunne verschillen per gemeente	Is nu geldig
Greendeals	Greendeals zijn partnerschappen	Landelijk	Deze regeling is niet iets waar de	Is nu geldig

	tussen de overheid en verschillende sectoren, waaronder de landbouw. (Aanpak GreenDeals, 2021).		zorgboerderijen aan moeten voldoen. Dit is een ondersteunende regel.	
EED-rapport	Een rapportageverplichting om bedrijven en instellingen bewust te maken van het energieverbruik. Daarbij geeft het mogelijkheden om energie te besparen.	Europees	Verplichting als alle locaties tezamen meer dan 250fte zijn. Óf wanneer de jaaromzet meer dan 50miljoen is én een jaarlijks balanstotaal meer dan 43 miljoen bedraagt. (EED-auditplicht, 2017)	Is nu geldig, moet elke 4 jaar worden ingediend.
Activiteitenbesluit milieubeheer / Energiebesparingsplicht	Verplichting – rapportage. Co2 routekaart is een tool om te voldoen aan de rapportageverplichting.	Landelijk	Verbruik per jaar 50.000 kWh of hoger of 25.000 m3 aardgas.	Is nu geldig
Energielabel c verplichting	Verplichting	Landelijk	Geldt alleen voor kantoorpanden van zorgorganisaties. (Alleen voor gebouwen dat uitsluitend gebruikt wordt als kantoor)	Is nu geldig, sinds 01-01-2023
SEBA-beschikking	Subsidieregeling	Landelijk	Het moet een volledige uitstootvrije bedrijfsauto betreffen. De bedrijfsauto moet nieuw zijn. (Subsidieregeling Emissieloze Bedrijfsauto's (SEBA), 2020)	Tot en met 2024

CSRD-rapport	Rapportageverplichting	Europees	Waarschijnlijk als het bedrijf 2 of meer van onderstaande criteria raken: -Meer dan 40 miljoen euro omzet -Meer dan 20 miljoen balanstotaal -Meer dan 250 FTE	Vanaf 2025
--------------	------------------------	----------	--	------------

4.1.3 Deelconclusie

Het antwoord op de deelvraag: *Welke huidige en toekomstige regelgeving en wetten met betrekking tot duurzaamheid zijn van toepassing op zorgboerderijen in Nederland?* Luidt:

- Het CSRD-rapport
- SROI
- Greendeals
- EED-rapport
- Activiteitenbesluit natuurbeheer/energiebesparing verplichting
- SEBA-beschikking

Het is opgevallen dat tijdens het uitzoeken van de wet- en regelgeving die betrekking hebben op zorgboerderijen én duurzaamheid, een grote zoektocht is. Veel regels hebben specifieke voorwaarden of verschillende namen.

Het is voor ongeveer de helft van de zorgboeren niet zeker of ze voldoen aan alle wet- en regelgeving die geldt in Nederland, ze hopen niks over het hoofd te zien. Een kwart van de zorgboeren heeft veel moeite om het overzicht te bewaren en het lukt hen eigenlijk niet. Slechts een kleine 10% geeft aan dat ze op de hoogte zijn van alle wet- en regelgeving die betrekking hebben op zorgboerderijen en duurzaamheid.

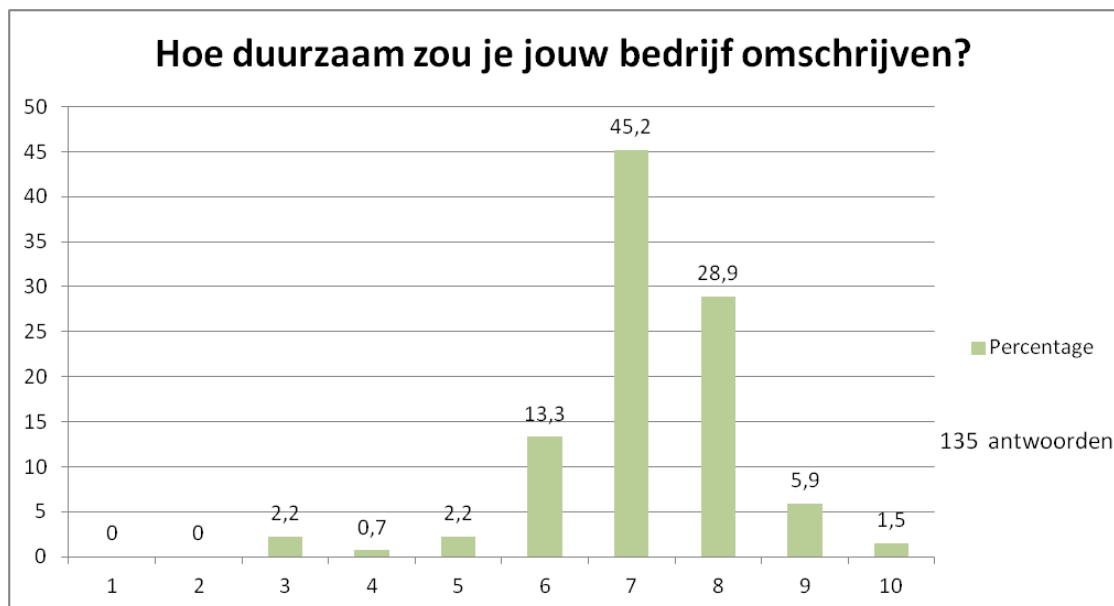
4.2 Deelvraag 2: Huidige situatie

Deze paragraaf biedt overzicht van de actuele stand van zaken. Hierin wordt beschreven welke stappen zorgboerderijen tot nu toe hebben ondernomen op het gebied van verduurzaming, gebaseerd op de ingevulde enquête en afgenomen interviews. De huidige situatie is onderverdeeld in vier secties: algemeen, people, planet en profit. Deze paragraaf geeft antwoord op de vraag: *Op welke wijze zijn zorgboeren, die aangesloten zijn bij de Federatie Landbouw en Zorg, in de huidige situatie tot op heden bezig geweest met het verduurzamen van hun bedrijf?*

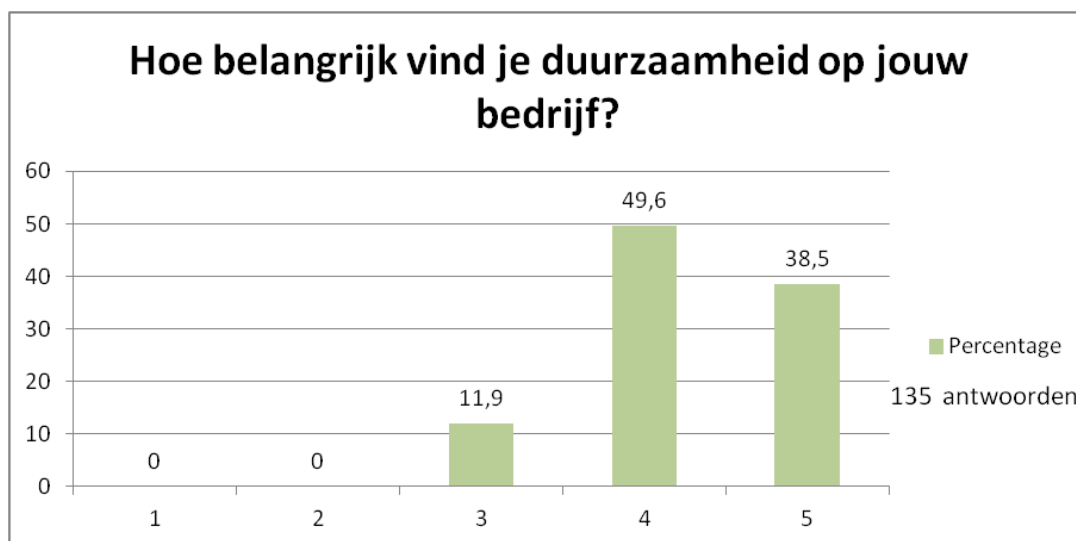
4.2.1 Algemeen

Om inzicht te verkrijgen in de huidige situatie zijn algemene vragen gesteld met betrekking tot algemene duurzaamheid. De resultaten hiervan worden weergegeven in figuur 10: *'hoe duurzaam zou je jouw bedrijf omschrijven?'* en in figuur 11: *'Hoe belangrijk vind je duurzaamheid op jouw bedrijf?'*

Opvallend in onderstaande staafdiagram is dat over het algemeen de respondenten hun bedrijf als relatief duurzaam beschouwen. Mogelijk zijn er al aanzienlijke stappen ondernomen op het gebied van verduurzaming. Verder valt het op dat geen van de respondenten duurzaamheid als onbelangrijk beschouwt. Dit kan te wijten zijn aan het feit dat zorgboerderijen die duurzaamheid niet als belangrijk beschouwen, mogelijk de enquête aanvankelijk niet hebben ingevuld. Dit aspect wordt verder besproken in hoofdstuk 6, discussie.

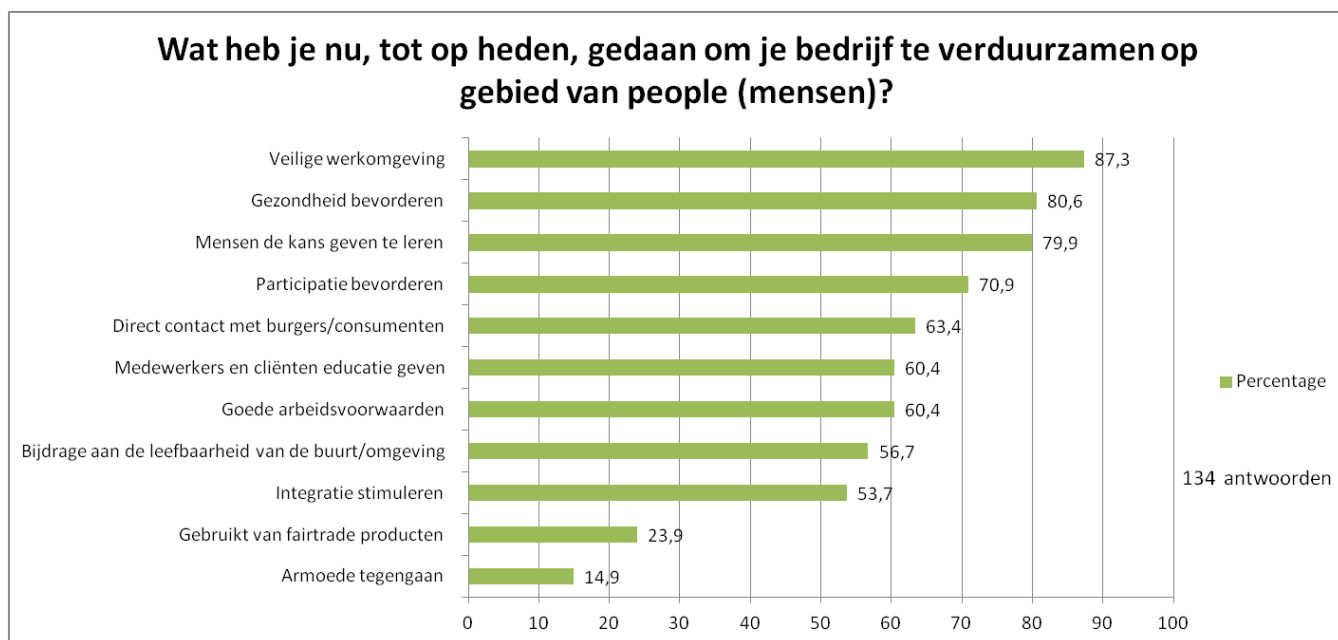
Figuur 10 staafdiagram, Hoe duurzaam zou je jouw bedrijf omschrijven?

Figuur 11 staafdiagram, Hoe belangrijk vind je duurzaamheid op jouw bedrijf?

4.2.2 People

Hieronder staat figuur 12, hierop is te zien wat de huidige situatie is op zorgboerderijen ten behoeve van het verduurzamen op het gebied van people. Hierbij konden de respondenten op meerdere antwoorden klikken. Het valt op dat er al veel wordt gedaan op het gebied van verduurzaming en people. Ondanks dat het diagram er positief uit ziet zouden sommige antwoorden op 100% moeten staan, zoals een veilige werkomgeving bieden (Arbo: Dit Staat Er in de Arboret en Zo Pas Je 'M Toe, z.d.). Ongeveer 17 zorgboeren (12,7%) bieden geen veilige werkomgeving aan hun werknemers/cliënten. Het vakje 'anders' werkte niet tijdens deze vraag.

Figuur 12: staafdiagram, Wat heb je tot op heden gedaan om je bedrijf te verduurzamen (people)?

4.2.3 Planet

Hieronder staat figuur 13, hierop is te zien hoe de huidige situatie is op zorgboerderijen op het verduurzamen van planet. Hierbij konden de respondenten meerdere antwoorden kiezen. De antwoorden van de respondenten die op 'anders' hebben gekozen en hier een toelichting op hebben gegeven staan uitgewerkt in bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête.

Ook op deze vraag lijken de antwoorden positief. Er zijn relatief veel zorgboerderijen die bezig zijn met het planet aspect van duurzaamheid. Echter zijn er, net zoals bij de resultaten hierboven, een paar antwoorden waarvan de verwachting hoger was. Zo zijn er 86,7% van de zorgboeren die hun afval scheiden, maar dat betekent dat 13,3% dit niet doet. De antwoorden van de respondenten die op 'anders' hebben geklikt en hier een toelichting op hebben gegeven staan uitgewerkt in bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête.

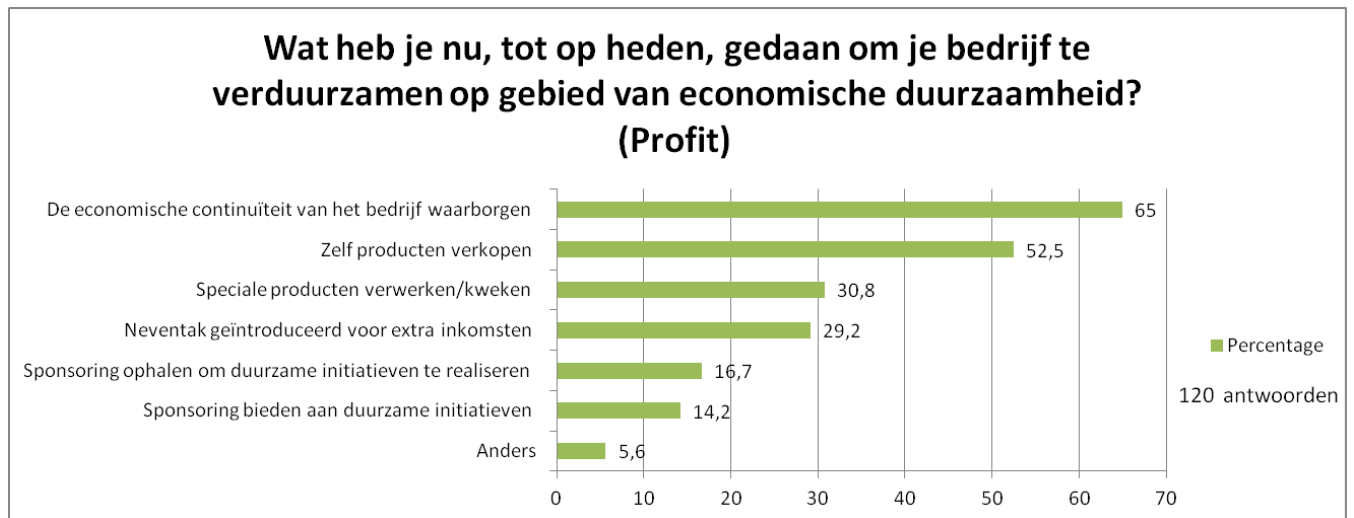
Figuur 13 staafdiagram:, Wat heb je tot op heden gedaan om je bedrijf te verduurzamen? (Planet)

4.2.4 Profit

Hieronder staat figuur 14. Hierop is te zien hoe de huidige situatie is op zorgboerderijen op het verduurzamen van profit. Hierbij konden de respondenten op meerdere antwoorden klikken. De antwoorden van de respondenten die op 'anders' hebben geklikt en hier een toelichting op hebben gegeven staan uitgewerkt in bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête.

Deze grafiek is besproken met de opdrachtgever en in conclusie is deze zorgwekkend. Slechts 65% van de zorgboerderijen waarborgen de economische continuïteit van het bedrijf. Dat betekent dat 42 van de 120 respondenten de economische continuïteit niet waarborgen. Het

waarborgen van de economische continuïteit is van cruciaal belang om eventuele tegenslagen en uitdagingen te kunnen overbruggen (Bitsing, 2023). Dit percentage zou idealiter 100% moeten zijn. Het laat zien dat een groot deel van de zorgboerderijen de primaire focus niet hebben op de economische continuïteit.

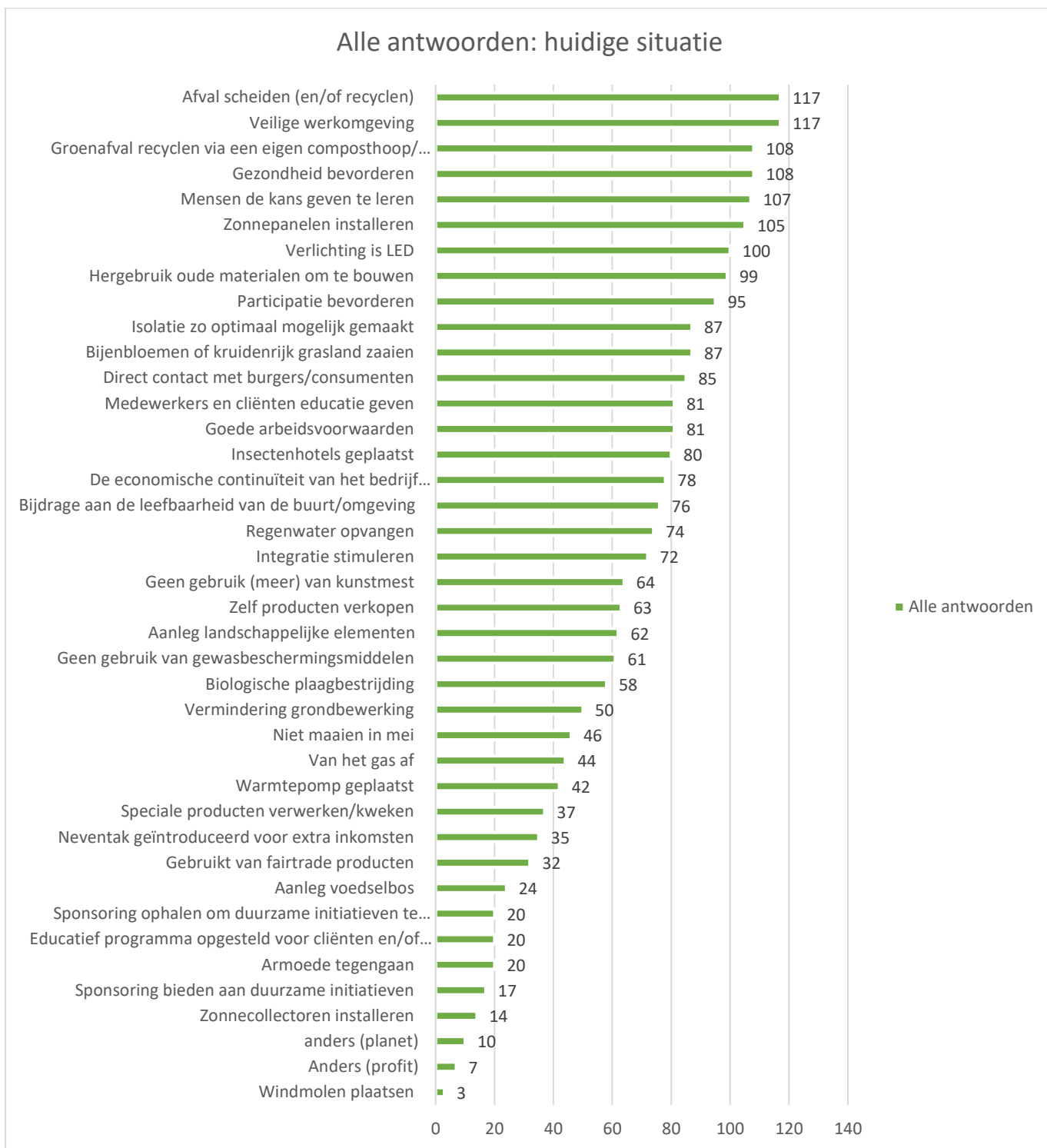
Figuur 14 staafdiagram, Wat heb je tot op heden gedaan om je bedrijf te verduurzamen (profit)?

4.2.5 Deelconclusie

In deze conclusie wordt antwoord gegeven op de vraag: *Op welke wijze zijn zorgboeren, die aangesloten zijn bij de Federatie Landbouw en Zorg, in de huidige situatie tot op heden bezig geweest met het verduurzamen van hun bedrijf?*

Om overzichtelijk antwoord te geven zijn alle staafdiagrammen van deze paragraaf samengevoegd. Dit overzicht is te zien in figuur 15.

Het valt op in figuur 15 dat zorgboeren over het algemeen bezig zijn om hun bedrijf te verduurzamen en dat er al aanzienlijk wat is ondernomen. Echter zijn er zeker punten tot verbetering. Zo zou de economische continuïteit van het bedrijf ten alle tijden gewaarborgd moeten worden om het bedrijf toekomstbestendig te maken.

Figuur 15 staafdiagram, Wat heb je tot op heden gedaan om je bedrijf te verduurzamen (PPP)?

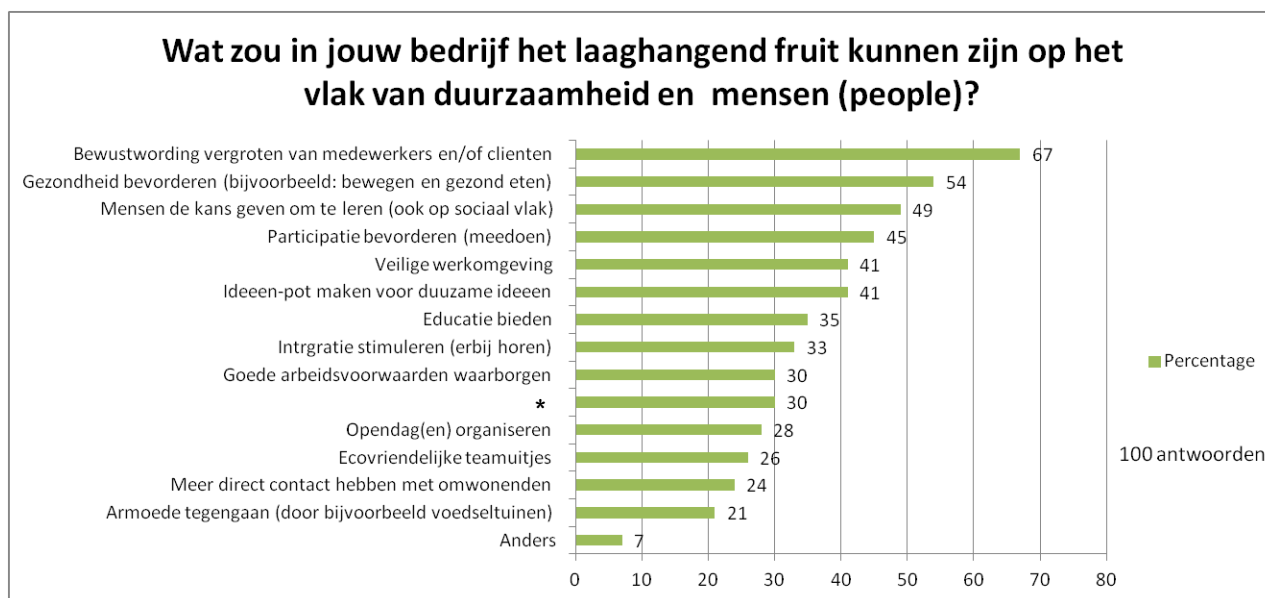
4.3 Deelvraag 3: Laaghangend fruit

Het volgende onderdeel van de enquête was het laaghangend fruit. Het laaghangend fruit in deze context is hetgeen wat makkelijk te realiseren is, oftewel een 'quick win'. De resultaten worden weer weergegeven in de volgorde van people, planet en profit. Eerst wordt er een diagram getoond waarbij er een keuze gemaakt kon worden of dit mogelijk laaghangend fruit zou kunnen zijn voor hen. Ook is er een optie 'anders' toegevoegd zodat de respondenten zelf een antwoord in konden vullen. Na het staafdiagram volgt een interpretatie van de tips die zorgboerden hebben gegeven aan andere zorgboeren hoe ze het laaghangend fruit kunnen plukken. Deze paragraaf geeft antwoord op de vraag: *Welke direct toepasbare duurzaamheids-verbeteringen kunnen Nederlandse zorgboerderijen, die deel uitmaken van de Federatie Landbouw en Zorg, snel implementeren?*

4.3.1 People

Hieronder in figuur 16 is weergegeven waar het laaghangend fruit zich bevindt op het gebied van verduurzaming en people. De antwoorden van de respondenten die op 'anders' hebben gekozen en hier een voorbeeld bij hebben gegeven staan uitgewerkt in bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête.

Onder het staafdiagram is een lijst te vinden met tips die zorgboeren hebben gegeven wat bij andere zorgboeren het laaghangend fruit kan zijn en hoe ze dit mogelijk kunnen plukken. In bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête, staan alle tips onder elkaar.

Figuur 16 staafdiagram, laaghangend fruit (people)

*Het punt: 'duurzaamheid' meenemen in de clientenvergaderingen

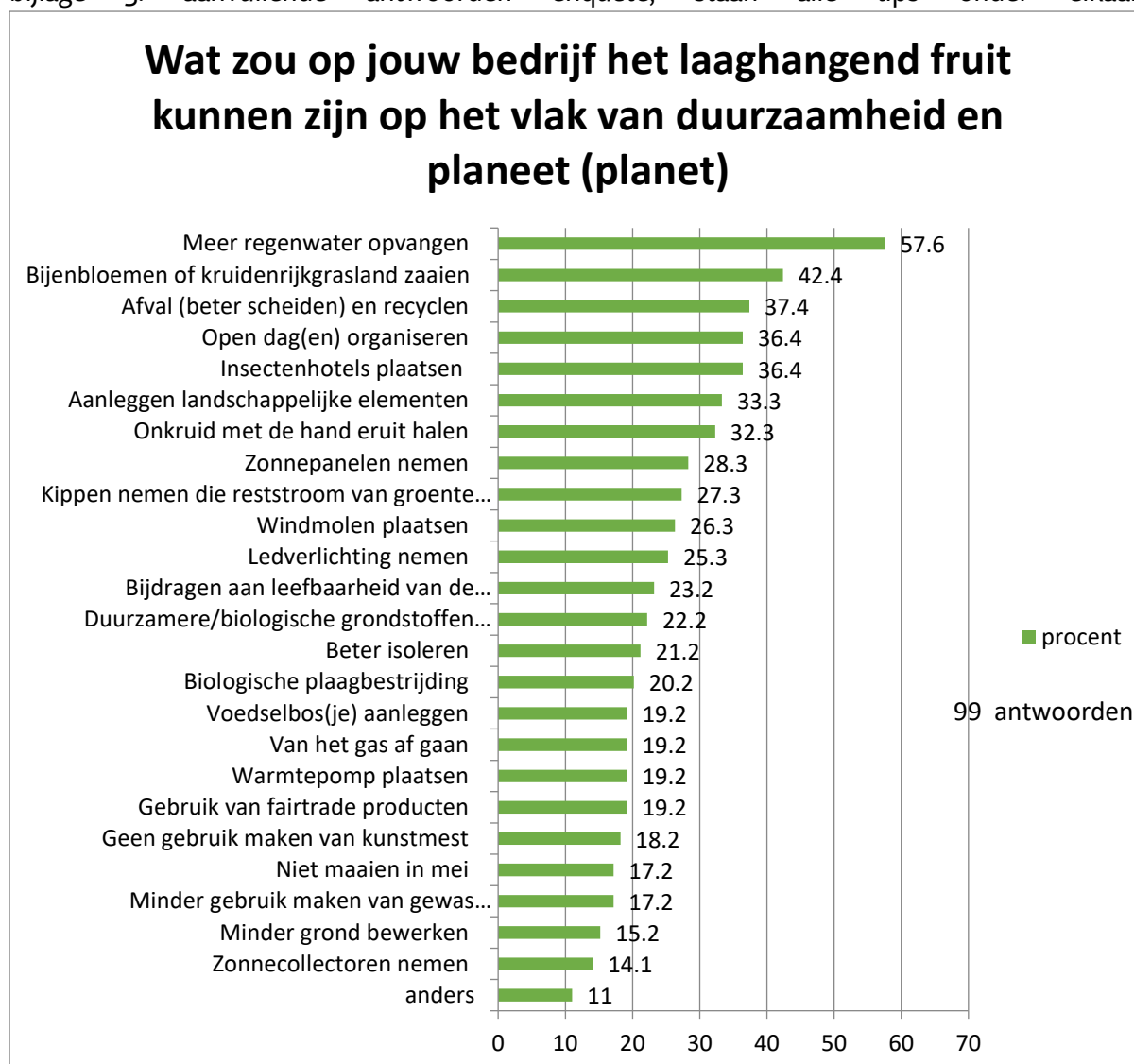
De essentie van veel tips van de zorgboeren is: begin gewoon, start klein, daarna loopt het vanzelf. Zo worden er tips gegeven over het maken van een lijstje met wensen en vervolgens kijken wat

er mogelijk is en wat daarvoor nodig is. Ook zijn er praktische tips gegeven zoals: het verwarmen van het huis met hout van eigen erf of het planten van eigen fruitbomen als begin.

4.3.2 Planet

Hieronder, in figuur 17 is weergegeven waar het laaghangend fruit zich bevindt op het gebied van verduurzaming en planet. De antwoorden van de respondenten die op 'anders' hebben geklikt en hier een toelichting op hebben gegeven staan uitgewerkt in bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête.

Onder het staafdiagram is een lijst te vinden met tips die zorgboeren hebben gegeven wat bij andere zorgboeren het laaghangend fruit kan zijn en hoe ze dit mogelijk kunnen plukken. In bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête, staan alle tips onder elkaar.

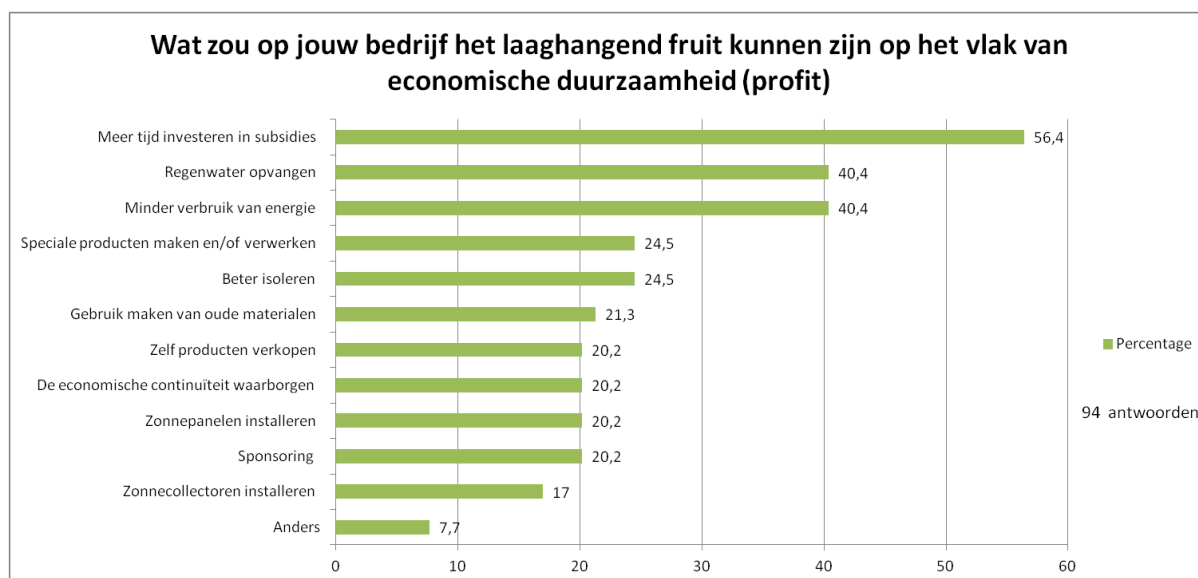
Figuur 17 staafdiagram, laaghangend fruit (planet)

Veel zorgboeren raden aan om gewoon (klein) te beginnen. Ook wijzen een aantal zorgboeren hier op het scheiden van afval en het opruimen van zwerfafval. Dit kan een goede tip om het laaghangend fruit te plukken op zorgboerderijen die het moeilijk vinden om te verduurzamen.

4.3.3 Profit

Hieronder, in figuur 18, is weergegeven waar het laaghangend fruit zich bevindt op het gebied van verduurzaming en profit. De antwoorden van de respondenten die op 'anders' hebben geklikt en hier een toelichting op hebben gegeven staan uitgewerkt in bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête.

Onder het staafdiagram is een lijst te vinden met tips die zorgboeren hebben gegeven wat bij andere zorgboeren het laaghangend fruit kan zijn en hoe ze dit mogelijk kunnen plukken. In bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête, staan alle tips onder elkaar.

Figuur 18 staafdiagram, laaghangend fruit (profit)

Zorgboeren geven tips om bijvoorbeeld een neventak op te stellen. Zo wordt er een hondenuitlaatservice benoemd en een winkeltje. Ook wordt benoemd dat zonnepanelen en isolatie een uitstekende manier zijn om kosten te sparen omdat dit zich direct uitbetaald.

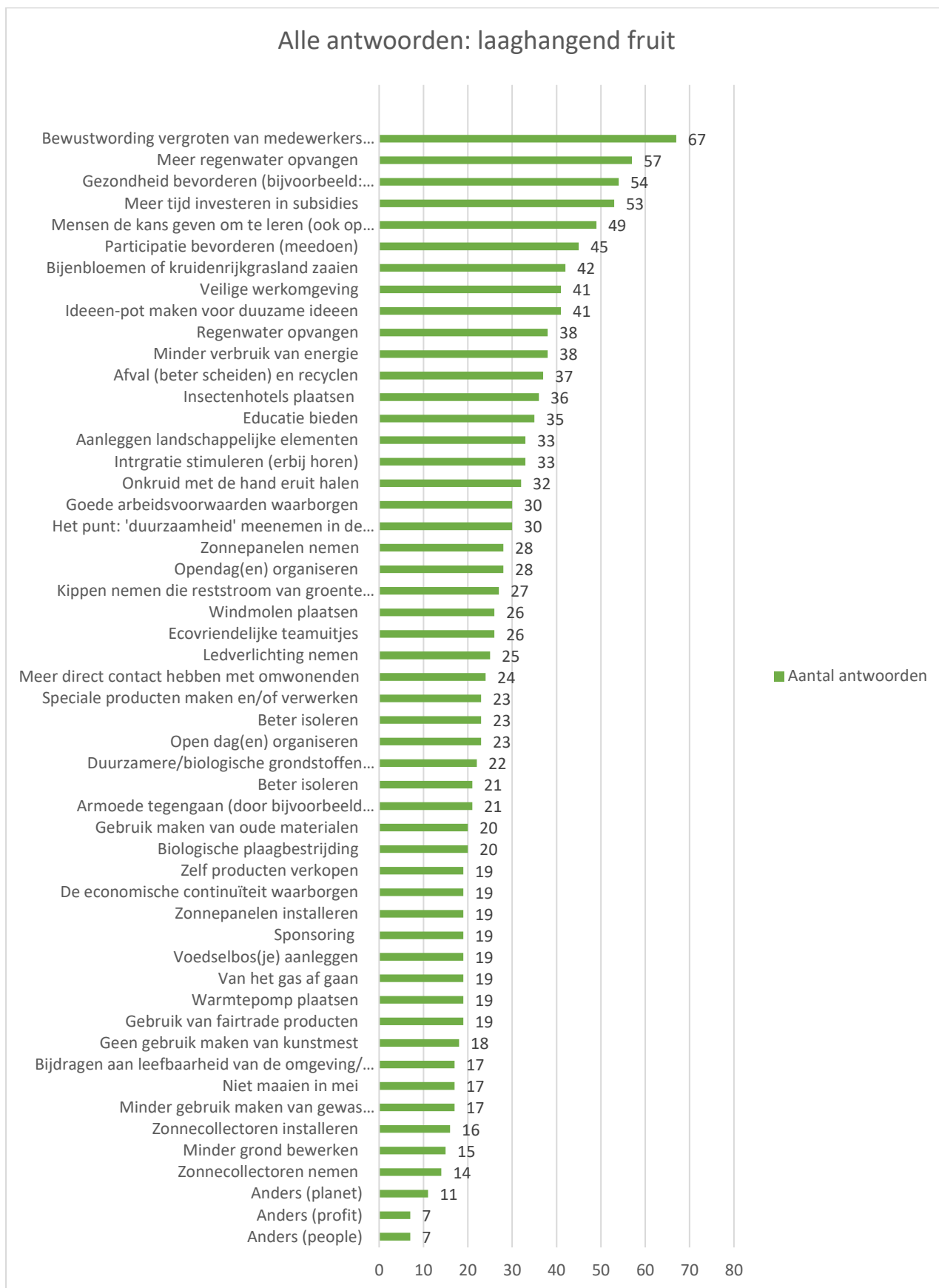
4.3.4 Deelconclusie

In deze paragraaf wordt er antwoord gegeven op de vraag: *Welke direct toepasbare duurzaamheids-verbeteringen kunnen Nederlandse zorgboerderijen, die deel uitmaken van de Federatie Landbouw en Zorg, snel implementeren?*

In deze resultaten staan mogelijke nieuwe ideeën die zorgboeren kunnen implementeren op hun bedrijf. Met name tijd investeren in het opzoeken van subsidies, de bewustwording van medewerkers en/of cliënten vergroten en meer regenwater opvangen zijn vaak aangevinkt.

Daarbij zijn de tips van de zorgboeren waardevol. Deze tips kunnen zorgboeren die het lastig vinden om te verduurzamen helpen om toch de volgende stap te nemen naar een duurzaam bedrijf.

Op onderstaande staafdiagram, figuur 22, staan alle antwoorden nog een keer onder elkaar. Deze diagram geeft antwoord op de deelvraag.

Figuur 19 staafdiagram, laaghangend fruit (PPP)

4.4 Deelvraag 4: Ondersteuning

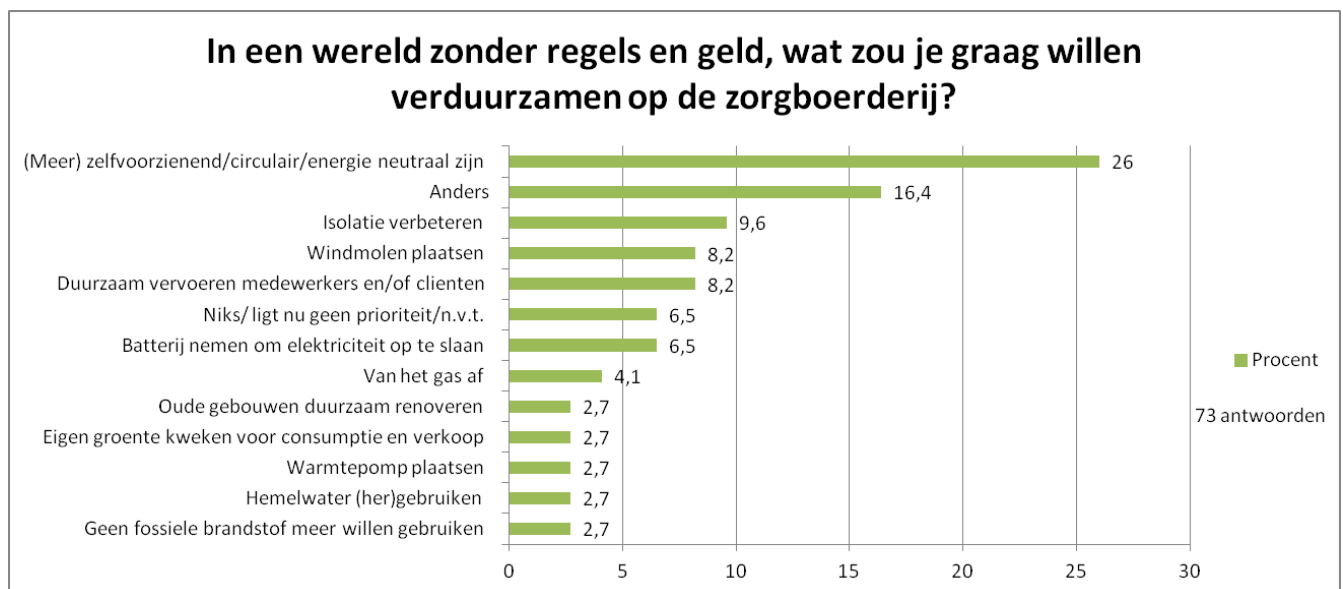
In deze paragraaf worden de resultaten getoond op de vraag: *Welke begeleiding van de Federatie Landbouw en Zorg hebben zorgboerderijen nodig om stappen te zetten in de richting van verdere verduurzaming?*

Eerst is naar een ideale wereld gevraagd. Dit is gedaan zodat de échte wensen van de respondenten naar boven kunnen komen zonder dat het realistisch hoeft te zijn. Hierna is gevraagd wat de federatie zou kunnen doen om respondenten te helpen aan het verder verduurzamen van het bedrijf. Deze paragraaf geeft antwoord op de vraag: *Welke begeleiding van de Federatie Landbouw en Zorg hebben zorgboerderijen nodig om stappen te zetten in de richting van verdere verduurzaming?*

4.4.1 Idealistisch

Hieronder staat figuur 20: idealistische wensen zorgboeren waarin de antwoorden worden gegeven op de vraag: *“in een wereld zonder regels en geld, wat zou je graag willen verduurzamen op de zorgboerderij?”*. Dit was een open vraag, zorgboeren konden zelf een antwoord uitschrijven. De antwoorden zijn gegroepeerd om het overzicht te bewaren, alleen de antwoorden die twee keer of meer zijn gegeven zijn meegenomen in het staafdiagram. Overige wensen staan uitgeschreven in bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête.

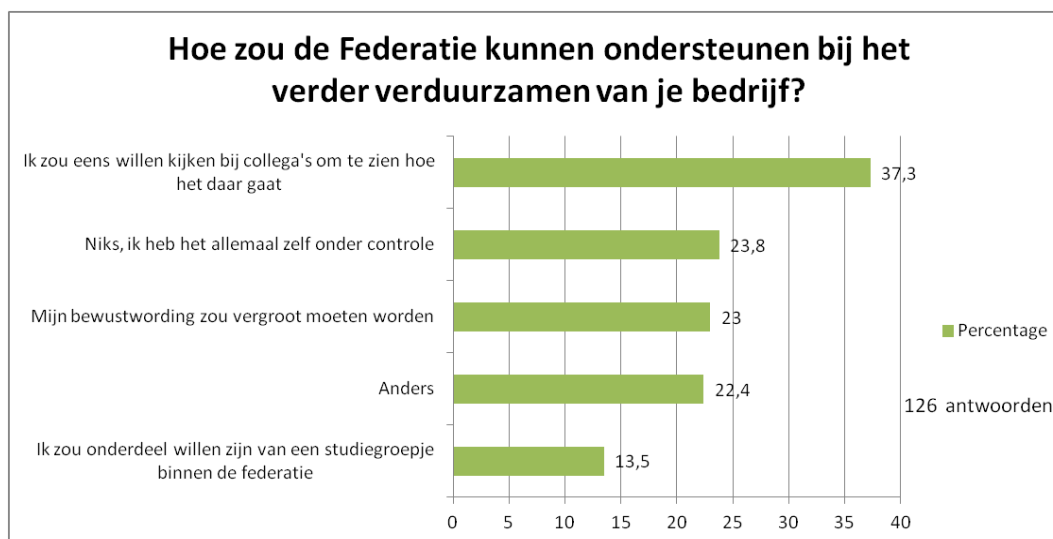
Het is opgevallend dat de antwoorden grotendeels gaan over planet, en slechts beperkt over people en profit. Dit punt wordt verder meegenomen in hoofdstuk 6: Discussie.

Figuur 20 staafdiagram, idealistische wensen zorgboeren

4.4.2 Wat de federatie kan doen

Onderstaande diagram, figuur 21, laat zien welke ondersteuning ze graag zouden willen ontvangen van de federatie. Opvallend is dat 23,8% van de respondenten geen verdere ondersteuning wensen van de federatie. Daar tegenover heeft 27,3% gereageerd op: ik zou eens willen kijken hoe het bij collega's gaat. De respondenten die op 'anders' hebben geklikt hebben een ander idee van ondersteuning. Deze reacties zijn geïnterpreteerd en onder het staafdiagram te lezen. De volledige lijst is te lezen in bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête. Ook is er gevraagd naar een toelichting op het gegeven antwoord. Deze zijn ook te lezen in bijlage 3: aanvullende antwoorden enquête. De toelichting is niet meegenomen in deze paragraaf.

Figuur 21 staafdiagram, wensen m.b.t. ondersteuning Federatie Landbouw en Zorg

De reacties van de respondenten zijn divers. Echter komen er twee thema's sterk naar voren. De respondenten geven aan hulp te willen bij het aanvragen en bekend maken van subsidies en overige wet- en regelgeving. Hierin zien zij een kans voor de federatie om de zorgboeren te ondersteunen. Ook de vraag om succesverhalen, tips en tops te delen, factsheets maken en verspreiden komen regelmatig terug.

4.4.3 Deelconclusie

In deze paragraaf wordt er antwoord gegeven op de vraag: *Welke begeleiding van de Federatie Landbouw en Zorg hebben zorgboerderijen nodig om stappen te zetten in de richting van verdere verduurzaming?*

Het antwoord op deze vraag is breed. Er zijn echter drie aspecten die nadrukkelijk naar boven kwamen. De zorgboeren zouden graag ondersteuning willen in de wet- en regelgeving, ook over subsidies en het aanvragen daarvan. Daarnaast zouden ze graag succesverhalen, tips en tops, en factsheets zien van collega's. Dit kan digitaal gebeuren of door bij elkaar op bezoek te gaan. De andere duidelijke vraag van zorgboeren is: doe niks. Ook dit is een waardevol antwoord. Er is een aanzienlijke groep zorgboeren die geen hulp wil of hoeft te hebben. Vaak hebben zij het zelf onder controle of hebben een andere groep/organisatie die hun helpt.

5. Conclusie

Tijdens deze scriptie is er gezocht naar een antwoord op de vraag: *‘Welke ondersteuning is nodig om zorgboerderijen in Nederland die aangesloten zijn bij de federatie Landbouw en Zorg in staat te stellen om stappen te zetten richting verdere verduurzaming?’* Hiervoor is onderzoek gedaan naar de wet- en regelgeving, huidige situatie van zorgboerderijen, het laaghangend fruit en de wensen van de zorgboerderijen met betrekking tot duurzaamheid.

Uit de resultaten is gebleken dat er veel beweging plaatsvindt binnen de sector. Veel zorgboerderijen zijn bezig met het verduurzamen van hun bedrijf en vinden zichzelf relatief duurzaam.

Met name op het vak van wet- en regelgeving valt er nog veel te winnen. Het aantal zorgboeren die niet goed op de hoogte is van de kansen, wetten en regels met betrekking tot duurzaamheid is torenhoog, bijna 75% van de respondenten gaf dit aan.

Er is ook gevraagd naar het mogelijke laaghangend fruit op zorgboerderijen. Met name tijd investeren in het opzoeken van subsidies, de bewustwording van medewerkers en/of cliënten vergroten en meer regenwater opvangen zijn populaire soorten laaghangend fruit om te plukken. Ook is er gevraagd naar tips voor zorgboerderijen die het lastig vinden om het fruit te plukken. Deze tips zijn waardevol en kunnen het begin zijn van een duurzaam bedrijf. De resultaten staan uitgeschreven in 4.3.4, deelconclusie van hoofdstuk 4: resultaten en in bijlage 3: aanvullende antwoorden.

De ondersteuning die nodig is van de federatie klinkt als volgt:

- Er is ondersteuning nodig op het gebied van wetten, regels en subsidies.
- Er is behoefte om bij collega's te kijken, en/of op een andere manier successen, tips en tops te delen met collega's. Op deze manier wordt ook de bewustwording van andere zorgboeren vergroot.
- Niet alle zorgboeren hebben behoefte aan hulp om verschillende redenen. Het is dan ook belangrijk dat de ondersteuning die de federatie gaat bieden op vrijwillige basis blijft.

6. Discussie

Het overzicht van de wetten en regels is een momentopname. Het is onduidelijk wat de stand van zaken is over een jaar. De gehele agrarische sector ligt op het moment onder een vergrootglas, zowel in Nederland als Europees. De tabel die nu is gepresenteerd in hoofdstuk 4, paragraaf 4.1.2 zal bijgewerkt moeten worden om actueel te blijven. De bekendheid van de regels en wetten kan niet opnieuw op dezelfde manier worden gevraagd aan de zorgboeren. De regels en wetten die nu bekend zijn, zijn mogelijk volgend jaar niet meer relevant. Ook kunnen er regels en wetten worden toegevoegd.

Er zijn vijf interviews gehouden met zorgboeren door heel Nederland om een beeld te krijgen wat er in de enquête moet staan. Echter zijn vijf interviews te weinig. Het beeld zou verder compleet zijn als alle provincies een keer aan bod komen. Zo heeft er een gesprek plaatsgevonden met een zorgboer in Groningen over de gaswinning in het gebied, dit zou bijvoorbeeld in Friesland geen probleem zijn en had er een heel ander gesprek tot stand gekomen.

De enquête is naar 900 zorgboeren gestuurd. Er zijn een aantal opvallende zaken gemeten. Zo is er slechts 1 antwoord uit Zeeland. Dat betekent dat Zeeland niet goed gerepresenteerd is in deze scriptie. Daarbij zijn er bijna alleen antwoorden geweest van zorgboerderijen die hun bedrijf relatief duurzaam vonden (zie hoofdstuk 4, paragraaf 4.2.1, figuur 13). Het is onbekend of deze boerderijen ook daadwerkelijk duurzaam zijn in de definitie duurzaam die wordt gebruikt in deze scriptie. Ook is er een kans op steekproefbias (Scribbr, z.d.) er is een kans dat alleen zorgboeren die duurzaamheid belangrijk vinden deze enquête hebben ingevuld. Gevolg daarvan kan zijn dat de visie van gemiddelde zorgboer niet overeenkomt met de resultaten in deze scriptie.

Tijdens de vraag over de idealistische wereld van de zorgboeren (hoofdstuk 4, paragraaf 4.4.1) zijn de antwoorden volledig over het planet aspect gegaan. De bedoeling was om de vraag over het gehele PPP-model te vragen, dus ook over het people en profit aspect. De vraagstelling had hierbij mogelijk anders moeten zijn om tot het gewenste resultaat te komen. Een andere mogelijkheid is dat de wens van de zorgboeren inderdaad alleen over het planet aspect gaat. In deze scriptie is het antwoord op deze vraag onduidelijk.

Helaas was bij de vraag die hoort bij paragraaf 4.2.2: *wat heb je nu, tot op heden, gedaan aan verduurzaming op het vlak van duurzaamheid en mensen (people)?* Het 'anders' vakje uitgeschakeld. Hierdoor konden zorgboeren hun eigen antwoord niet geven en missen er dus gegevens. Ook mist het interview van de zorgboerderij uit Zuid-Nederland in het document. Dit interview is helaas niet opgeslagen en is niet terug te halen. Er is contact opgenomen met de zorgkwekerij, helaas is hier verder geen reactie op gekomen. Deze gegevens missen dus ook in de opbouw van de enquête, het is onwaarschijnlijk dat dit invloed heeft gehad op de enquête omdat er verzadiging van informatie heeft plaatsgevonden.

7. Aanbevelingen

In dit hoofdstuk worden de aanbevelingen gepresenteerd. Eerst worden de meest relevante aanbevelingen gepresenteerd, vervolgens de aanvullende aanbevelingen.

1. Het is een wens van de zorgboeren om meer duidelijkheid te krijgen op het gebied van wetten, regels en subsidies. Een mogelijkheid is een tool die actueel wordt gehouden met de wetten, regels en subsidies erin verwerkt. Op deze manier kunnen zorgboeren terugvallen op deze tool als ze het zelf niet meer (zeker) weten. Het is van belang om deze tool regelmatig bij te werken omdat er regelmatig veranderingen zijn op dit gebied.
2. Daarnaast is het een wens van de zorgboeren om meer inzicht te krijgen van de werkzaamheden van collega's. Dit kan op verschillende manieren verwezenlijkt worden:
  - a. Aan de hand van een (duurzaamheids)studiegroep
  - b. Door elke keer in de nieuwsbrief een zorgboerderij uit te lichten die duurzaamheidstips geeft
  - c. Uitjes organiseren voor zorgboerderijen naar een andere zorgboerderij, gericht op duurzaamheid. Hiervoor kan een best practice benaderd worden.

Deze aanbeveling helpt ook met de bewustwording van de zorgboeren die nog niet zo bezig zijn met het verduurzamen van hun bedrijf.

- Het is belangrijk dat er gefocust wordt op het people en profit aspect van het PPP-model. Op het gebied van planet zijn veel zorgboerderijen al ver.
- Ook is het een mogelijkheid om met de zorgboeren binnen de federatie een duurzaamheidscommissie op te zetten (bijvoorbeeld 1 persoon per provincie), zodat vragen over duurzaamheid regionaal kunnen worden verzameld en meegenomen kunnen worden bij de federatie. Op die manier blijven de vraagstukken overzichtelijk en kan de federatie een vinger aan de pols houden hoe het gaat met de zorgboeren op het gebied van duurzaamheid.
- Ook is het belangrijk om alle ondersteuning vrijwillig te laten. Een aanzienlijk deel van de zorgboeren zegt het onder controle te hebben en geen ondersteuning te willen. “*We moeten al zo veel*” aldus menig zorgboer uit de enquête. Als het een verplichting wordt is de kans groot dat verduurzaming tegen gaat staan.

Wanneer er actie is ondernomen door de federatie is het aan te raden dit onderzoek nogmaals te herhalen over een of twee jaar om de trends en veranderingen waar te nemen.

Literatuurlijst

Aanpak | GreenDeals. (2021, 10 april). <https://www.greendeals.nl/aanpak>

De 8 stappen van benchmarken | Lucidchart Blog. (2019, 14 oktober).

<https://www.lucidchart.com/blog/nl/benchmarken-stappenplan>

Arbo: Dit staat er in de Arbowet en zo pas je 'm toe. (z.d.). www.ser.nl. Geraadpleegd op 10 maart 2024, van

[https://www.ser.nl/nl/thema/arbeidsomstandigheden/arbo#:~:text=In%20de%20Arbowet%20\(voluit%20Arbeidsomstandighedenwet,zorgen%2C%20in%20samenspraak%20met%20werknemers.](https://www.ser.nl/nl/thema/arbeidsomstandigheden/arbo#:~:text=In%20de%20Arbowet%20(voluit%20Arbeidsomstandighedenwet,zorgen%2C%20in%20samenspraak%20met%20werknemers.)

Belangenbehartiging. (z.d.). Geraadpleegd op 27 februari 2024, van

<https://www.zorgboeren.nl/de-kracht-van-zorglandbouw/info-voor-zorgboeren/belangenbehartiging>

Biologische landbouw: de kansen en uitdagingen op een rij. (z.d.). ZLTO. Geraadpleegd op 5 maart 2024, van <https://www.zlto.nl/actueel/biologische-landbouw>

Chovanec, T., Elings, M., Essich, L., Harth, M., Hudcova, E., Kovacova, L., Moroney, A., Moudry, J., Parizek, M., Schneider, C., Smyth, B., Urban, D., & Vogel, C. (2023). Social work op zorgboerderijen: het werken met verschillende doelgroepen op een zorgboerderij. In WUR. Erasmus+SoFarTEAM. Geraadpleegd op 8 maart 2024, van

<https://research.wur.nl/en/publications/social-work-op-zorgboerderijen-het-werken-met-verschillende-doelg>

De Bruin, S., Hop, P., Molema, C., Nowak, S., Baan, C., Oosting, S., RIVM, LEAS-bureau voor zorgvernieuwing, & Wageningen Universiteit. (z.d.). Gemeente en zorgboerderijen. In *Zorgboerderijdekamp*. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. Geraadpleegd op 26 februari 2024, van

<https://www.zorgboerderijdekamp.nl/docs/images/Factsheet%20gemeenten%20en%20zorgboerderijen%206%20maart%202013.pdf>

De Graauw, C. (2022, 23 november). *Een benchmark: Wat is het en waarom is het zinvol?* Claudia de Graauw. <https://www.claudiadegraauw.nl/een-benchmark-wat-het-en-waarom-het-zinvol/>

Den Brok, P. (2014). Zorgboerderijen: onderdeel van de duurzame zorg van de toekomst? In WUR. Slow food magazine. Geraadpleegd op 26 februari 2024, van

<https://edepot.wur.nl/410124>

Drion, S., & Van Boxtel, M. (2020). Financiering voor duurzame landbouwbedrijven. In WUR. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van

<https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/511501>

- Duurzaamheidsrapportage CSRD: dit betekent het voor jou. (2023, 2 oktober). KVK.
<https://www.kvk.nl/duurzaamheid/verplichte-duurzaamheidsrapportage-dit-betekent-het/>
- EED-auditplicht. (2017, 14 september). RVO.nl. Geraadpleegd op 28 februari 2024, van
<https://www.rvo.nl/onderwerpen/energiebesparingsplicht/eed-auditplicht>
- FoutmargeCalculator | SurveyMonkey. (z.d.). SurveyMonkey. Geraadpleegd op 27 februari 2024, van
<https://nl.surveymonkey.com/mp/margin-of-error-calculator/>
- Gertjanschop. (2023, 18 juni). *People planet profit - Managementmodellensite*.
Managementmodellensite. <https://managementmodellensite.nl/people-planet-profit/>
- Hassink, J. H., Elings, M. E., Ferwerda- van Zonneveld, R. T. F., & Rommers, J. M. R. (2007).
Meerwaarde landbouw en zorg. In *Library Wur* (Nr. 359650). Geraadpleegd op 29 januari
2024, van <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/120619>
- Kemper, P., Van der Linden, M. C., Stoelinga, M. E. E., & Zantinga, E. M. (2021). Green Deal
Duurzame zorg: natuur en de gezonde zorgomgeving. In RIVM. RIVM. Geraadpleegd op 4
maart 2024, van https://www.rivm.nl/sites/default/files/2021-06/012882_Br%20A4%20Green%20deal%20Natuur%20en%20zorgomgeving_V4_TG.pdf
- Kommers, N. (2022, 1 december). *Dit is waarom een holistische visie op duurzame inzetbaarheid zo belangrijk is!* - floreadvisering.nl. floreadvisering.nl.
<https://floreadvisering.nl/2022/12/01/dit-is-waarom-een-holistische-visie-op-duurzame-inzetbaarheid-zo-belangrijk-is/>
- Kringlooplandbouw: wat is het en hoe werkt het? (z.d.). Geraadpleegd op 5 maart 2024, van
[https://www.zlto.nl/actueel/kringlooplandbouw/#:~:text=Kringlooplandbouw%20\(ook%20wel%20circulaire%20landbouw,datzelfde%20systeem%20weer%20wordt%20aangevuld.](https://www.zlto.nl/actueel/kringlooplandbouw/#:~:text=Kringlooplandbouw%20(ook%20wel%20circulaire%20landbouw,datzelfde%20systeem%20weer%20wordt%20aangevuld.)
- Kwaliteit en kwaliteitsborging. (z.d.) Geraadpleegd op 27 februari 2024.
<https://www.zorgboeren.nl/de-kracht-van-zorglandbouw/info-voor-zorgboeren/kwaliteit-en-kwaliteitsborging>
- Move to Impact. (2022, 18 juli). *De 3P's van Duurzaamheid - Move to Impact*. Move To Impact.
Geraadpleegd op 4 maart 2024, van <https://movetoimpact.com/nl/blogs/triple-bottom-line/>
- Natuurmonumenten. (z.d.). *Wat is natuurinclusief boeren?* Geraadpleegd op 5 maart 2024, van
<https://www.natuurmonumenten.nl/landbouw/wat-natuurinclusief-boeren>
- Nvivo (Versie 12). (z.d.). [Software].
- NVivo | (onder)zoektips. (z.d.). Geraadpleegd op 4 maart 2024, van
<https://onderzoektips.ugent.be/nl/tips/00001699/>

- Opleidingen, V. (2023, 23 november). *Hoe maak je een goede holistische theorie (CGT) als psycholoog?* - Vlokhoven Opleidingen. Vlokhoven Opleidingen.
<https://www.vlokhovenopleidingen.nl/kennis/holistische-theorie-casusconceptualisatie/>
- Over ons. (z.d.). <https://www.zorgboeren.nl/overons>
- Overzicht Zorgboerderij diensten. (z.d.) Geraadpleegd op 27 februari 2024.
<https://www.zorgboeren.nl/de-kracht-van-zorglandbouw/info-voor-zorgboeren/overzicht-zorgboerderij-diensten>
- Schoonhoven, B. (z.d.). Word Cloud Generator [Software]. In Zygomatic.
<https://www.woordwolk.nl/>
- Scribbr. (z.d.). *Soorten Research Bias | Betekenis & Voorbeelden*. Geraadpleegd op 6 maart 2024, van <https://www.scribbr.nl/category/onderzoeksbias/>
- Subsidieregeling Emissieloze bedrijfsauto's (SEBA). (2020, 13 november). RVO.nl. Geraadpleegd op 28 februari 2024, van <https://www.rvo.nl/subsidies-financiering/seba>
- Van Der Molen, F. (2023, 20 maart). *Duurzaamheid van steeds groter strategisch belang*. Duurzaam Ondernemen. Geraadpleegd op 4 maart 2024, van [https://www.duurzaam-ondernemen.nl/duurzaamheid-van-steeds-groter-strategisch-belang/#:~:text=In%20de%202023%2Deditie%20van,boardroom%20\(2022%3A%2018%25\)](https://www.duurzaam-ondernemen.nl/duurzaamheid-van-steeds-groter-strategisch-belang/#:~:text=In%20de%202023%2Deditie%20van,boardroom%20(2022%3A%2018%25).).
- Van Der Wal, O. (2023, June 6). *Social Return on Investment (SROI)*. BVNG. <https://bvng.nl/social-return-on-investment-sroi/>
- Van Eck, W., & Spiertz, J. H. J. (z.d.). *Duurzame Landbouw in 2030 en Landbouwdoeltypen*. In WUR. Geraadpleegd op 1 maart 2024, van <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/186385>
- Van Oorsouw, W. M. W. J., Elings, E., Hassink, J., & Embregts, P. J. C. N. (2015). *(Kosten)Effectiviteit van zorglandbouw voor mensen met een verstandelijke beperking [Reactie op "zorgboeren.nl"]*. https://www.zorgboeren.nl/images/Documenten/2015-08-13_Factsheet_kosteneffectiviteit_verstandelijke_beperking.pdf
- VBC Notarissen. (2014). *statutenwijziging Federatie Landbouw en Zorg Nederland*. In <https://www.zorgboeren.nl/overons>. Federatie Landbouw en Zorg. Geraadpleegd op 21 november 2023, van <https://www.zorgboeren.nl/images/Documenten/federatie/afschrift-statutenwijziging-federatie-landbouw-en-zorg-nederland-zomer-2021.pdf>
- Voedingscentrum. (z.d.). *Stadslandbouw (urban farming)*. Geraadpleegd op 5 maart 2024, van <https://www.voedingscentrum.nl/encyclopedie/stadslandbouw-urban-farming-.aspx>

Wat bedoelen we met gangbare landbouw? (z.d.). Bio Mijn Natuur. Geraadpleegd op 5 maart 2024, van <https://biomijnnatuur.be/vragen-over-bio/wat-bedoelen-we-met-gangbare-landbouw#:~:text=Gangbaar%20als%20verzamelnaam&text=Wanneer%20wij%20sprek en%20over%20'gangbare,op%20dit%20moment%20dominant%20is>.

Wat is agro-ecologie? (z.d.). Bio Mijn Natuur. Geraadpleegd op 5 maart 2024, van <https://biomijnnatuur.be/vragen-over-bio/wat-is-agro-ecologie>

Wat is benchmarking? | Inkoopkennis | Nevi. (z.d.). Nevi. <https://nevi.nl/inkoop/inkoopkennis/wat-is-benchmarking>

Wat is permacultuur? | Velt. (z.d.). Geraadpleegd op 5 maart 2024, van <https://velt.nu/tip/wat-permacultuur>

Morley, M. (2021, April 1). *Biophilic Design for People, Planet and Profit – biofilico wellness interiors*. Biofilico Wellness Interiors. <https://biofilico.com/news/biophilic-design-people-planet-and-profit>

ZonMw. (z.d.). *Sociaal domein*. Geraadpleegd op 14 maart 2024, van <https://www.zonmw.nl/nl/sociaal-domein#:~:text=sociaal%20domein%20oversterken.-,Wat%20is%20het%20sociaal%20domein%3F,aan%20gezondheid%2C%20welzijn%20en%20veiligheid>.

Zuster Jansen. (2019, 24 mei). *Eenzaamheid bij ouderen in Nederland*. <https://www.zusterjansen.nl/blog/eenzaamheid-ouderen-nederland/>

Bijlagen

Bijlage 1: De enquête

Beste zorgboer,

Hartelijk dank dat je de tijd neemt om deel te nemen aan deze enquête over duurzaamheid op zorgboerderijen.

Deze enquête neemt 5 tot 10 minuten van jouw tijd in beslag en richt zich op 3 aspecten van duurzaamheid: people (mensen), planet (planeet) en profit (economische duurzaamheid)

Alvast bedankt voor het invullen.

Algemene vragen:

Waar is je bedrijf gevestigd?

- Noord-Holland
- Zuid-Holland
- Zeeland
- Drenthe
- Zeeland
- Flevoland
- Gelderland
- Overijssel
- Friesland
- Groningen
- Noord-Brabant
- Limburg
- Utrecht

Hoe zou je jouw bedrijf omschrijven?

- Zorgboerderij met agrarische veehouderij
- Zorgboerderij met agrarische akkerbouw
- Zorgboerderij met kwekerij/tuinderij
- Zorgboerderij met hobbyboerderij
- Zorgboerderij met kinderboerderij
- Zorgboerderij met beperkte agrarische activiteiten
- Anders

Welk type pas het best bij jouw bedrijf?

- Gangbaar
- Natuurinclusief
- Circulair

- Biologisch
- Agro-ecologisch
- Permacultuur
- Stadslandbouw
- Anders

Welke zorg bied je?

- Dagbesteding
- Wonen
- Logeren
- Ambulante begeleiding

Vragen over huidige situatie:

Wat heb je nu, tot op heden, gedaan om je bedrijf te verduurzamen op gebied van people? (Mensen)

- Integratie stimuleren
- Participatie bevorderen
- Armoede tegengaan
- Mensen de kans geven te leren
- Gezondheid bevorderen
- Goede arbeidsvoorwaarden
- Veilige werkomgeving
- Medewerkers en cliënten educatie geven
- Direct contact met burgers/consumenten
- Gebruikt van fairtrade producten
- Bijdrage aan de leefbaarheid van de buurt/omgeving

Wat heb je nu, tot op heden, gedaan om je bedrijf te verduurzamen op gebied van de planeet/milieu? (Planet)

- Afval scheiden (en/of recyclen)
- Groenafval recyclen via een eigen composthoop/ voeren aan dieren
- Zonnepanelen installeren
- Zonnecollectoren installeren
- Regenwater opvangen
- Windmolen plaatsen
- Biologische plaagbestrijding
- Educatief programma opgesteld voor cliënten en/of werknemers
- Verlichting is LED
- Warmtepomp geplaatst
- Isolatie zo optimaal mogelijk gemaakt
- Van het gas af
- Insectenhôtels geplaatst
- Niet maaien in mei
- Aanleg voedselbos

- Geen gebruik (meer) van kunstmest
- Hergebruik oude materialen om te bouwen
- Bijenbloemen of kruidenrijk grasland zaaïen
- Vermindering grondbewerking
- Aanleg landschappelijke elementen
- Geen gebruik van gewasbeschermingsmiddelen

Wat heb je nu, tot op heden, gedaan om je bedrijf te verduurzamen op gebied van economische duurzaamheid? (Profit)

- Sponsoring bieden aan duurzame initiatieven
- Sponsoring ophalen om duurzame initiatieven te realiseren
- De economische continuïteit van het bedrijf waarborgen
- Speciale producten verwerken/kweken
- Zelf producten verkopen
- Neventak geïntroduceerd voor extra inkomsten

Hoe duurzaam zou je jouw bedrijf omschrijven?

Op een schaal van 1-10 waarvan 1=minder duurzaam, en 10=extreem duurzaam

Hoe belangrijk vind je duurzaamheid op jouw bedrijf?

Op een schaal van 1-5 waarvan: 1=niet belangrijk, en 5=wel belangrijk

Vragen over regelgeving:

In de aankomende jaren komen er wetten en regels op ons af op het gebied van duurzaamheid waar ook onze sector mogelijk mee te maken krijgt, wij willen graag weten met welke wetten jullie al bekend zijn en waar wij de zorgboeren verder in kunnen ondersteunen.

Welke regels/ wetten kende je al die betrekking hebben op de duurzaamheid van zorgboerderijen?

- Greendeals
- Duurzaamheidsrapportages mkb'ers
- Social Return On Investment (SROI)
- Co2 routekaart/ rapportageplicht
- Activiteitenbesluit milieubeheer
- Energiebesparingsplicht
- Ik ken geen van deze regels/ wetten

Met welke regels/ wetten heb je te maken op het vlak van duurzaamheid?

- Greendeals
- Duurzaamheidsrapportages mkb'ers
- Social Return On Investment (SROI)
- Co2 routekaart/ rapportageplicht
- Activiteitenbesluit milieubeheer
- Energiebesparingsplicht
- n.v.t./ geen

Met welke landelijke regels en wetten, die nog niet eerder zijn genoemd, heb je te maken met betrekking tot het verduurzamen van je zorgboerderij?

Open vraag

Hoe houd je het overzicht van alle regelgeving met betrekking tot verduurzamen?

- Ik heb veel moeite om het overzicht te bewaren, het lukt me eigenlijk niet
- Ik heb iemand in dienst (1 of meerdere personen)
- Ik doe dat zelf en hoop dat ik niks over het hoofd zie
- Ik doe dat zelf en dat gaat prima
- Anders

Vragen over laaghangend fruit:

Verder verkennen we mogelijkheden voor 'laaghangend fruit' op het gebied van people, planet en profit. (Laaghangend fruit is in deze context een eenvoudig te bereiken en snel realiseerbare verbeteringen op het vlak van verduurzaming).

Denk je dat er laaghangend fruit te plukken is bij jouw bedrijf?

- Ja dat denk ik wel*
- Misschien*
- Nee, ik ben erg bezig met verduurzamen en al het fruit is al geplukt **

*We gaan de mogelijkheden voor 'laaghangend fruit' op het gebied van people, planet en profit bekijken. (Laaghangend fruit is in deze context een eenvoudig te bereiken en snel realiseerbare verbeteringen op het vlak van verduurzaming).

Wat zou in jouw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van duurzaamheid en mensen? (People)

- Bewustwording vergroten van medewerkers en/of cliënten
- Ecovriendelijke teamuitjes
- Ideeën-pot maken voor duurzame ideeën
- Opendag(en) organiseren
- Het punt: 'duurzaamheid' meenemen in de clientenvergaderingen
- Integratie stimuleren (erbij horen)
- Participatie bevorderen (meedoen)
- Armoede tegengaan (door bijvoorbeeld voedseltuinen)
- Mensen de kans geven om te leren (ook op sociaal vlak)
- Gezondheid bevorderen (bijvoorbeeld: bewegen en gezond eten)
- Goede arbeidsvoorwaarden waarborgen
- Veilige werkomgeving
- Educatie bieden
- Meer direct contact hebben met omwonenden

Wat zou in jouw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van duurzaamheid en planeet? (Planet)

- Afval (beter scheiden) en recyclen
- Meer regenwater opvangen
- Gebruik van fairtrade producten
- Bijenbloemen of kruidenrijkgrasland zaaien
- Duurzamere/biologische grondstoffen gebruiken
- Aanleggen landschappelijke elementen
- Onkruid met de hand eruit halen
- Minder grond bewerken
- Kippen nemen die reststroom van groente kunnen eten/ een composthoop gebruiken
- Zonnepanelen nemen
- Minder gebruik maken van gewas beschermende middelen
- Zonnecollectoren nemen
- Windmolen plaatsen
- Biologische plaagbestrijding
- Ledverlichting nemen
- Warmtepomp plaatsen
- Beter isoleren
- Van het gas af gaan
- Niet maaien in mei
- Voedselbos(je) aanleggen
- Geen gebruik maken van kunstmest
- Bijdragen aan leefbaarheid van de omgeving/ buurt
- Open dag(en) organiseren
- Insectenhôtels plaatsen

Wat zou in jouw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van economische duurzaamheid? (Profit)

- Meer tijd investeren in subsidies
- Minder verbruik van energie
- Sponsoring
- Regenwater opvangen
- Beter isoleren
- Zonnepanelen installeren
- Zonnecollectoren installeren
- Gebruik maken van oude materialen
- De economische continuïteit waarborgen
- Zelf producten verkopen
- Speciale producten maken en/of verwerken

Kun/wil je nog tips geven aan andere zorgboeren die laaghangend fruit willen plukken?

- Ja**
- Nee

**Je hebt het laaghangend fruit al geplukt en/of je hebt tips voor het plukken van het laaghangend fruit van andere zorgboerderijen. Hieronder is ruimte om de tips te delen.

Kun je een tip bedenken voor bedrijven die moeite hebben om het laaghangend fruit te plukken op gebied van mensen? (People)

(als je geen tip kunt bedenken kun je het vakje leeg laten)

Kun je een tip bedenken voor bedrijven die moeite hebben om het laaghangend fruit te plukken op gebied van planeet/milieu? (Planet)

(als je geen tip kunt bedenken kun je het vakje leeg laten)

Kun je een tip bedenken voor bedrijven die moeite hebben om het laaghangend fruit te plukken op gebied van economische duurzaamheid? (Profit)

(als je geen tip kunt bedenken kun je het vakje leeg laten)

Vragen over Toekomstige Duurzaamheid:

Onderstaande vraag gaat niet meer over het laaghangend fruit, maar kijkt naar de verdere toekomst.

In een wereld zonder regels en geld, wat zou je graag willen verduurzamen in het bedrijf?

Open vraag

Hoe zou de Federatie kunnen ondersteunen bij het verder verduurzamen van je bedrijf? (Als je specifiek ergens informatie over wilt hebben vul dat in onder 'anders')

- Mijn bewustwording zou vergroot moeten worden
- Ik zou eens willen kijken bij collega's om te zien hoe het daar gaat
- Ik zou onderdeel willen zijn van een studiegroepje binnen de federatie
- Niks, ik heb het allemaal zelf onder controle
- Anders...

Kun je je antwoord op bovenstaande vraag toelichten?

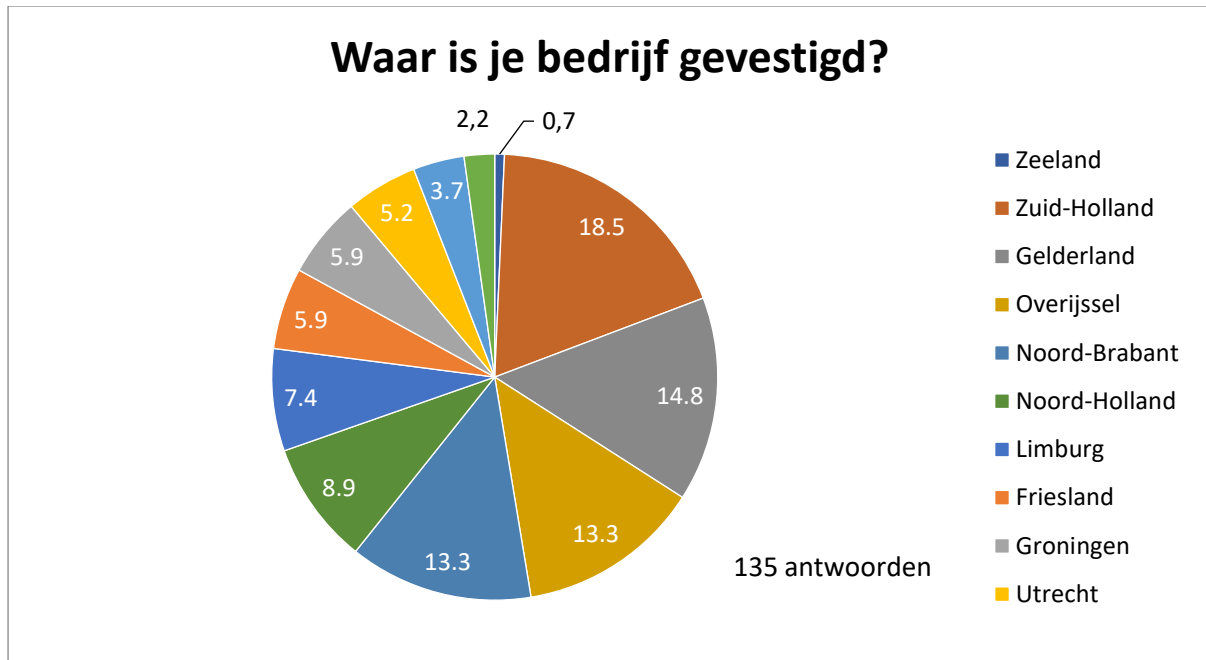
Open antwoord

Hieronder is plek voor eventuele opmerkingen.

Open antwoord

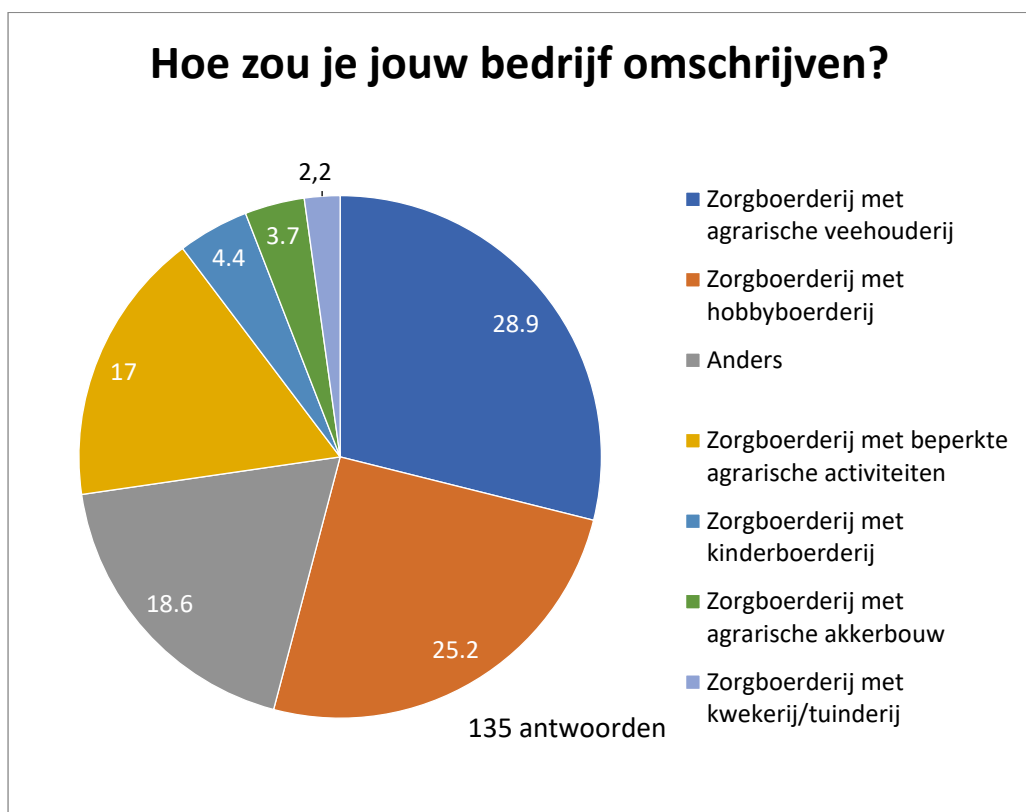
Bijlage 2: Achtergrondinformatie enquêtes

Hieronder zijn de diagrammen weergegeven uit het algemene deel van de enquête. Onder de diagrammen staat aanvullende informatie.

Figuur 22, bijlage 2, cirkeldiagram "waar is je bedrijf gevestigd?"

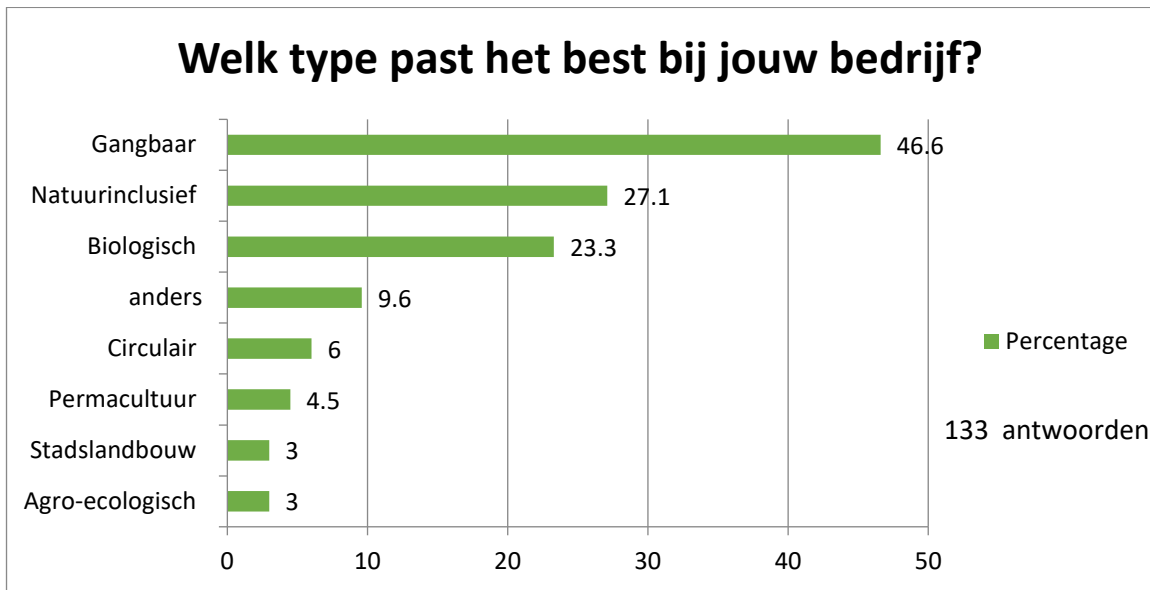

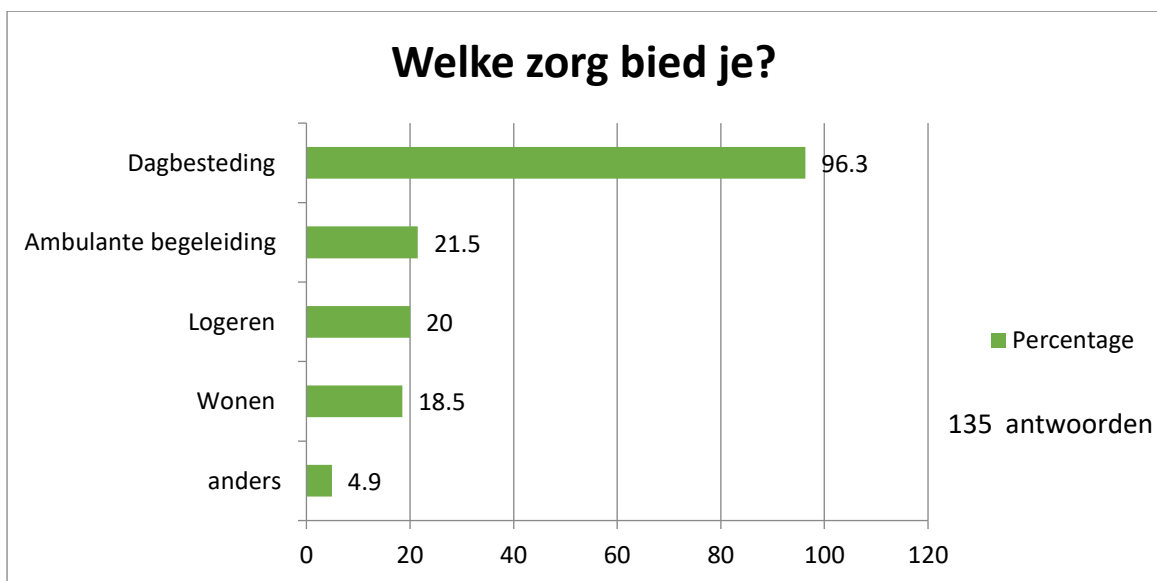
Figuur 23 bijlage 2, "hoe zou je je bedrijf omschrijven?"

Hierbij valt het op dat er veel zorgboerderijen een 'ander' antwoord hebben ingevuld, het is belangrijk om te weten dat de benamingen in de antwoorden is gekozen omdat de federatie die zelf ook hanteert. De 'andere' antwoorden zijn gegroepeerd, het totaal komt neer op (van hoog naar laag):

- Stadsboerderij: 2 antwoorden (= 1,6%)
- Zorgboerderij met kleinschalige schapenhouderij: 1 antwoord (=0,8%)
- Groente- akkerbedrijf met zorgboerderij: 1 antwoord (=0,8%)
- Onderwijs-zorgboerderij met een paarden en schapenhouderij: 1 antwoord (=0,8%)
- Zorgboerderij gemengd bedrijf fruitteelt, catering en kinderboerderij: 1 antwoord (=0,8%)
- Zorgboerderij met kinderboerderij en bungalowpark: 1 antwoord (=0,8%)
- Onderwijszorgboerderij: 1 antwoord (=0,8%)
- Zorgboerderij met wijngoed: 1 antwoord (=0,8%)

Figuur 24, bijlage 2, staafdiagram: welk type bedrijf past het best bij jouw bedrijf?

Figuur 25, bijlage 2, staafdiagram: "Welke zorg bied je?"

Bijlage 3: Aanvullende antwoorden enquête

Aanvullende vragen die zijn gegeven op de vraag: *Hoe houd je het overzicht van alle regelgeving met betrekking tot verduurzaming?*

- Probeer de regels te volgen die uit de actualiteit naar voren komen. Ook via regionale zorgboeren organisaties en de LLTB krijgen we informatie
- CBZ informeert ons onder andere
- Ik word hierin ondersteund door ZBZH
- Adviseur melkvee
- We raadplegen adviseurs
- Deze regelgeving houdt mijn man voor ons bedrijf bij, ik volg het nieuws
- Ik doe dat zelf, samen met het bestuur en organisaties met wie wij samenwerken helpen ons daarbij
- Wij zijn verbonden aan de federatie en landzijde. Door hen en door zelf met andere zorgboeren te praten (interview/netwerkavonden), houden wij onszelf scherp t.a.v. de wet- en regelgeving
- Via de FLZ, CLZ en LLTB (Federatie Landbouw en Zorg), (Coöperatie Limburgse Zorgboeren), (Limburgse Land- en Tuinbouwbond)
- Externe hulp
- N.v.t.
- Ik kijk wat mogelijk is qua algemene verduurzaming
- We houden ons hier al 30 jaar mee bezig. Het zit in ons systeem
- Ik doe dit samen met het bestuur
- Ik volg het nieuw bewust niet. Hier wordt een normaal denkend mens ongelukkig van
- /
- Via accountant en nieuwsbrieven
- Ik doe alles op eigen initiatief en de wetten gaan mijn pet te boven
- We besteden er niet expliciet aandacht aan. We zijn net gestart
- Samen met team en bestuur

Aanvullende antwoorden die zijn gegeven op de vraag: *Wat heb je nu, tot op heden, gedaan om je bedrijf te verduurzamen op gebied van de planeet/milieu? (planet)*

- Blijvend grasland
- Elektrische bus gebruiken voor vervoer van de cliënten
- Herbepanting fruitbomen, bessenstruiken, hagen om boerderij
- In monumentale boerderij gaan wij speciaal glas plaatsen en voorzetwanden plaatsen
- Mbt. de energietransitie zijn we bezig met het bekijken of we een windturbine kunnen gaan aanschaffen
- Samenwerking met egelopvang, natuur en vogelwacht
- Gebruik maken van hydrofoorsysteem op slootwater
- Minimale gewasbescherming
- Energiebesparend en de voorbereiding voor plaatsen zonnepanelen en warmtepompen
- Ingevuld op zorgboerderij

Aanvullende antwoorden die zijn gegeven op de vraag: *Wat zou in jouw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van duurzaamheid en mensen? (people)*

- Deelname voor koe natuurklimaat(duurzaamheidsprogramma Albert Heijn)
- Weet ik niet
- Al deze dingen doen we al
- Het meeste hebben wij al gedaan
- Onderwijs
- Alles, het kan altijd beter
- We zijn b-corp gecertificeerd en doen veel van bovenstaande al

Tips van zorgboeren op het gebied van people:

- Plant een stukje grond vol struiken en geniet!
- begin klein
- Huis verwarmen met hout van eigen erf.
- wij zien in de jeugdzorg korte trajecten en dan geld besparen door de zorgboerderij weer uit de mix te halen. Het lijkt mij duurzamer om te investeren in een vaste persoon/gezin die het kind in de komende 30 jaar kunnen bijstaan en monitoren, want op het moment dat de zorgboerderij gedwongen wordt gestopt kan de problematiek verergeren. Het is realistischer om ervan uit te gaan dat het kind en het gezin eromheen nog een groot deel van hun leven een vorm van ondersteuning nodig zal blijven hebben. Bijv. stoppen met de zorgboerderij uit bezuiningsidee terwijl het kind net 12 jaar is en binnenkort gaat puberen, iedereen begrijpt dat hiermee een enorm risico wordt genomen.
- Gewoon doen.
- Begin bij jezelf & wat doe je thuis, doe dat ook op je werk!
- Dat is niks voor kids
- gewoon doen. In je doelstellingen opnemen.
- veel van die dingen doen die op het lijstje staan
- ga naast je bezoeker staan en kijk mee vanuit zijn/haar positie.
- Instellingen die zorg betalen moeten beter luisteren naar cliënten.
- Kijk naar wat iemand wel kan, dan is er zoveel (meer) mogelijk. Voorbij het hokjes denken.
- de deelnemers (cliënten) attenderen, bewust worden op duurzaamheid (verpakkingsmaterialen) en gezond eten (we zijn vegetarisch), veel bewegen (met onze hondenuitlaatservice lopen onze deelnemers dagelijks een uur), tussen de middag koken we altijd een soep met verse groente. Voor onze gasten (bungalowpark) koken we 1x per week een vegetarische curry die ze kunnen bestellen. We attenderen ouders van onze deelnemers er op dat ze een gezonde of kleine traktatie op hun verjaardag doen. Dat is best lastig maar in onze nieuwsbrief maken we er wel een opmerking over
- Zet voor eigen gebruik fruitbomen neer, en kijk hoe het gaat
- Het gaat om de kleine stapjes die je samen maakt en waar je met plezier en trots naar de resultaten kunt kijken. En deel het met je omgeving, nodig de pers uit etc.
- Zelfpluk tuin

Aanvullende antwoorden die zijn gegeven op de vraag: *Wat zou in jouw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van duurzaamheid en planeet? (planet)*

- Voorlopig voldoende zo
- Zoals het genoemde voorbeeld van kippen, zo helpt diversiteit aan dieren om de populatie gezond te houden, denk aan het samen weiden van paarden en schapen i.v.m. wormen, vogels en uilen die vliegen en muizen vangen zodat de dieren daar minder last van hebben
- Opslag van warmte die vrij komt in ed. glazen kas opvangen voor eigen gebruik
- Plastic verminderen
- Geen idee
- Al zou ik een windmolen en van het ga niet typeren als laaghangend fruit. Zijn nogal forse investeringen
- Al veel van deze dingen doen we
- Hier ook heel veel doen wij al. Beetje dubbel dit
- Wij doen aan alles mee. Open dagen zijn voor ons alleen voor familie en professioneel betrokkenen. Mensen mogen altijd een afspraak maken om een rondleiding te krijgen op ons erf. Wij willen het zo rustig en overzichtelijk houden voor onze deelnemers
- Verwarmen en warmteterugwinning uit rookgasit
- We doen al veel van bovenstaande

Tips van zorgboeren op het gebied van planeet:

- Ook kleine beetjes helpen
- Doe meer onderzoek op het gebied van diversiteit van dieren en planten die elkaar helpen bij plaagbestrijding (denk ook aan inzetten van varkens) zodat chemische bestrijdingsmiddelen niet meer nodig zijn.
- Gewoon doen
- Maak van afval scheiden een activiteit, wij ruimen zwerfafval in onze directe omgeving op. Dit geeft o.a. contact in de buurt
- Sta elke dag vijf minuten stil op je werkplek zowel binnen als buiten, neem de omgeving in je op. Zo ontstaan er weer nieuwe plannen, het heeft ons veel gebracht.
- Gewoon doen. Klein beginnen. Vast punt op agenda (team) vergaderingen
- Idem
- Bedenk steeds: heb ik het wel nodig en zo ja: moet ik het nieuw aanschaffen of kan het ook op een andere manier?
- Afvalscheiding, compostering, geen kunstmest gebruiken, biologische plaagbestrijding, biologische schoonmaakmiddelen, elektrisch vervoer, waterbespaarders op de kranen, biologisch werkkleding, zo mogelijk spullen van marktplaats, biologische koffie etc.

- Maak een totaalplan van je energieverbruik

Aanvullende antwoorden die zijn gegeven op de vraag: *Wat zou in jouw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van economische duurzaamheid? (profit)*

- Geen idee
- Veel van deze dingen doen we al
- Ook hier al van alles gedaan
- Wij proberen zeer zeker met de duurzaamheid bezig te zijn, maar het moet ook realistisch blijven
- Zelf meer producten maken middels ons eigen kleinvee. Klaas. Boter. Dat soort zaken. Wellicht ook gewas verbouwen om zelf brood te kunnen maken
- We doen al veel van bovenstaande

Tips van zorgboeren op het gebied van profit:

- Organiseer natuurwerkdagen en realiseer je eigen plan.
- Zonnepanelen en isolatie betalen zich direct uit. Op dit moment lukt het mij niet om schapenwol te vermarkten, dit wordt gezien als een waardeloos product en iedereen koopt veel liever kleding en isolatie van plastic. Als alleen al alle zorgboerderijen schapenwol zouden gebruiken als isolatie dan is dat veel beter voor het milieu (denk aan al het vreselijke piepschuim en glaswol dat nu gebruikt wordt) veel beter voor de mensen en bijv. hun longen, en het zou ook een economische pijler kunnen zijn
- Gewoon doen
- Kijk verder dan je eigen erf, wij werken samen met 7 zorgboerderijen.
- Gewoon doen. Bespreekbaar maken. Niet te snel willen. Alert blijven.
- Idem
- Probeer zo veel mogelijk waarde ruil toe te passen, zo veel mogelijk met gesloten beurs. Economische duurzaamheid gaat veel verder dan financiële stabiliteit alleen.
- Nevenactiviteit, bijv. hondenuitlaatservice, vleesverkoop, winkeltje, recreatie, tuinonderhoud van derden met de dagbesteding, kostenbesparend
- Maak regelmatig een 'Wastewalk' over je bedrijf, dan zie je waar de verspilpunten zijn en doe er wat mee

Aanvullende antwoorden die zijn gegeven op de vraag: *in een wereld zonder regels en geld, wat zou je graag willen verduurzamen op de zorgboerderij?*

- De bewustwording van de consument veranderen
- Subsidie ontvangen zodat we groente kunnen leveren aan de voedselbank
- Als collectief energie opwekken, bijvoorbeeld met de buurt of gemeente

- Alleen gebruik maken van natuurlijke materialen
  - Misbaar maken van mezelf
  - Minder plastic gebruiken
  - Overschakelen naar biodynamisch bedrijf/productie
  - Verwarming dat we op een duurzame manier planten kunnen kweken
  - Participatie in de samenleving
  - Aanleggen van een ecologische moestuin met mensen
  - Alleen maar vegetarische producten serveren (verder geen inkopen)
  - Gebouw klimaatneutraal maken
- Over het algemeen wordt er in de samenleving te veel gekeken naar problemen, terwijl ons motto is; iedereen heeft talenten, iedereen heeft mogelijkheden, laten we daar met elkaar eens wat meer naar kijken.
- terug naar 10000 jaar geleden. je neemt wat je nodig hebt, de natuur biedt voldoende voor iedereen. dan zijn we hopelijk allemaal tevreden.
  - Ons ideaal is om een (film:) Biggest little farm te worden.
  - Mijn schapen hebben meer schaduw nodig, ik denk aan een vrijrijdbare installatie van zonnepanelen die schaduw leveren aan mijn dieren, en ook oppervlakte hebben om regenwater op te vangen. Ik maak mij heel veel zorgen over de beschikbaarheid van water in het groeiseizoen en de effecten op mijn dieren en de voedselproductie in Europa. Als geld geen rol speelt dan zouden wij en de burens (aardappelen en bollenboeren) ook kunnen stoppen met gewasbestrijdingsmiddelen.
  - Een wereld zonder regels lijkt mij onhaalbaar. Dit is allemaal wel heel idealistisch. Ik ben een nuchtere voer en voedselproductie is ook erg belangrijk. De meeste mensen willen geen appel eten waar een vlekje op zit of een wormpje erin. Wat wij kunnen verduurzamen doen we en daar is al heel veel over nagedacht en daar hebben wij ook flink geïnvesteerd.

Aanvullende antwoorden die zijn gegeven op de vraag : Hoe zou de federatie kunnen ondersteunen bij het verder verduurzamen van je bedrijf?

- Regels doorgeven waar we ons aan moeten houden
- Overheid afdwingen dat wij niet alles moeten verantwoorden, meer vrijheid en vertrouwen
- Ik heb geen concreet idee, maar wel interesse
- Vertel af en toe een verhaal in de nieuwsbrief
- Meer info over subsidies van verduurzaming
- Niet handig voor kids
- Niet, jezelf bewustzijn bij wat je doet binnen het bedrijf
- Waar nu gedoogbeleid wordt toegepast door gemeenten, samenwerkingsverbanden en schoolinspectie erkenning krijgen. En de eis HBO eis aanpassen naar gelijkheid met MBO met minimaal 7 jaar ervaring in de specifieke doelgroepen
- Er zou meer geld naar de zorg moeten vloeien zodat we meer deelnemers kunnen verwachten

- Ik denk dat de Federatie zich met name moet richten op het stuk zorg. Voor duurzaamheid moet je denk als ondernemer naar andere partijen gaan voor advies.
- Ik vind dit best een lastige vraag. Wij doen al heel veel. En ik heb niet zo veel behoefte om specifieke informatie te verzamelen. Eigenlijk hebben wij dat stadium al gepasseerd.
- Een factsheet met tips van en voor collega's
- Wij zitten midden in een proces van verbouwen en verduurzamen. Het zou helpen al we informatie kunnen uitwisselen over mogelijkheden van financiële middelen, subsidies en fondsen. Er is veel mogelijk, maar het is veel werk om het uit te zoeken en aan te vragen. Complex proces.
- De afstand tussen zorgboeren en de buitenwereld meer en meer verkleinen, laat de buitenwereld meer kennismaken en zorgboeren.
- Wij zouden beter de weg willen weten naar subsidies op dit gebied. Uit alles wat wij tot dusver uitgezocht hebben, leidt tot het antwoord dat een zorg- en/of kinderboerderij niet valt onder de juiste doelgroep/locatie soort voor de bestaande subsidie/potjes
- Blijf het zien als een neventaak
- Door delen van informatie. Wie heeft wat. Hoe bevalt dat. Ook graag kennis in de voors en tegens. Waar liep je tegenaan
- Mocht ik ondersteuning nodig hebben kan ik terecht bij mijn eigen netwerk
- Er zal altijd wel wat te leren en te verbeteren zijn maar het moet wel betaalbaar zijn en nut hebben.
- Subsidies aanvragen
- Overzicht van subsidies en regelingen
- Op hoogte brengen van mogelijkheden, ondersteuning bij uitwerking
- Ik word er moedeloos van dat alles maar verplicht wordt. Allemaal bedacht door mensen die het zelf niet uit hoeven te voeren. En dan allemaal met zeer geringe winsten. Waardoor de kosten niet meer uit kunnen ten opzichte van de vooruitgang
- Ik zou graag met iemand ons bedrijf verder willen ontwikkelen op het gebied van duurzaamheid
- Rapporttools GHG uitstoot van alle scoops va
- Educatie via academie landbouw en zorg
- Ik geïnformeerd willen worden over de regelgeving omtrent duurzaamheid binnen onze sector
- Duidelijke informatie over subsidies en hoe ze aan te vragen

Toelichting op de antwoorden die zijn gegeven op de vraag : *Hoe zou de federatie kunnen ondersteunen bij het verder verduurzamen van je bedrijf?*

- Ik ben dubbel in dit onderwerp. Duurzaam omtrent de tuin en grond doen wij, en is belangrijk. Vermindering van plastic en dergelijke zou een mooie verandering zijn, maar zodra zaken worden geëist vanuit de regering omtrent zonnepanelen en dergelijke, dan ben ik daar fel op tegen. De overheid hoeft niks te eisen omtrent dit punt bij een zorgboerderij. De zorg staat daar los van.
- Meer vertrouwen in de individuele ondernemer
- Geen prioriteit nu

- Wij hebben al veel geïnvesteerd in verduurzaming, we blijven er altijd voor open staan om nog meer te verduurzamen.
- met hulp van collega's met zelfreflectie eigen handelen veranderen.
- Ik ben nieuwsgierig geworden hoe andere kleine zorgboerderijen hun bedrijf verduurzamen, om ideeën op te doen.
- Het financiële effect ook zien.
- Ik denk dat het delen van successen en tips heel handig is.
- Ik denk dat je dit zelf moet inzetten en doen op je bedrijf
- Altijd goed om van collega zorgboeren te leren
- Delen van kennis en ervaringen maakt dat je gaat nadenken over je eigen organisatie
- Wij zijn voortdurend met duurzaamheid bezig en trachten met de beschikbare financiële middelen ons bedrijf zo duurzaam mogelijk te maken We hebben zelf voldoende contacten voor advies en uitvoering.
- Iedereen is zich wel bewust hoe het moet, soms heb je de financiële middelen niet bijv. een windmolen, warmtepomp, meer zonnepanelen.
- Wenselijk is dat Initiatieven die slagen vanuit durven, denken in mogelijkheden en doen, en dus investeren zonder 100 % te weten dat erkenning zal worden gegeven stimuleren en uiteindelijk belonen door mee te denken hoe erkenning een feit kan worden. HBO eis helpen aanpassen omdat in de praktijk de HBO-er die verplicht is gesteld aan te nemen in de praktijk niet kan wat gevraagd wordt en de kneepjes van het vak leert van een MBO -er met veel ervaring.
- Mooie verhalen en inzichten onderbouwen met uitwisseling van ervaringen en cijfers.
- Ik heb weinig technische kennis en weet daarom niet altijd of de oplossing die wij kiezen de meest optimale is.
- Er zijn gewoon deelnemers te kort!
- In iedere studie groep wordt je wijzer en komen nieuwe ideeën.
- Ik ben al veel bezig, maar er is ongetwijfeld meer dan ik weet en doe..., en ik vind het een heel belangrijk onderwerp!
- Eigenlijk doen we al heel veel , het moet wel haalbaar en betaalbaar blijven
- We hebben als boeren genoeg regels waar we al aan moeten voldoen. Boeren doen erg veel voor de natuur
- Een adviseur van landbouw en zorg die ons 1 per jaar bezoekt.
- Zie bovenstaand antwoord
- Met het melkvee zijn we volop bezig met verduurzaming
- Hoe meer kennis en bewustwording hoe makkelijk je er toe over gaat om duurzame maatregelen te nemen
- Kijken of er mogelijkheden zijn om verduurzaming gesponsord te krijgen.
- Elkaar inspireren tot het nemen van praktische stappen.
- Van elkaar valt veel te leren.
- Rondtour bij verschillende bedrijven die hier innovatief zijn
- Van elkaar kun je leren ,we blijven met ons bedrijf graag ontwikkelen
- De ervaring leert dat mensen die bij een zorgboerderij, bijvoorbeeld als bij ons, de dagbesteding invullen, worden door de "buitenwereld" vaak met de nek aan gekeken. Niet voor vol aangezien, men weet niet waar ze het over hebben.

- Omdat zonnepanelen een erg grote financiële investering zijn, hebben wij al menig keer geprobeerd om hiervoor een subsidie aan te vragen. Telkens komt het er op neer, dat wij niet onder de juiste doelgroep/locatie soort vallen en wordt de aanvraag afgewezen. Wellicht is er bij andere zorgboerderijen of kinderboerderijen kennis/ervaring over hoe dit aan te pakken en vooral bij welk fonds/ welke organisatie.
- Best bang for your buck lijkt me
- Verduurzaming niet als een doel op zich laten zijn
- Door het delen van dingen, wordt je wijzer.
- Ik zou best willen kijken en in een groepje mee willen denken maar ik vrees dat ik daar weinig tijd en energie voor zal hebben
- Wij doen het graag op onze eigen manier. anderen mogen evt. wel bij ons komen kijken.
- Ik ben tevreden zoals het nu gaat.
- Ik ben bewust bezig met verduurzamen, maar ken niet alle mogelijkheden en niet alle mogelijkheden sluiten bij mij aan. tijd ontbreekt vaak voor verdieping en extra informatie. Mogelijk hebben collega's dit ook en kunnen we gebruik maken van elkaars kennis en ervaringen
- We zijn constant bezig met het innoveren op de punten van SROI. Altijd goed om samen daarover te sparren en, nog belangrijker: tot concrete acties te komen.
- In de omgeving hebben we een groot netwerk waar we de nodige informatie en ondersteuning uit kunnen halen.
- Er zal altijd wel wat te leren en te verbeteren zijn maar het moet wel betaalbaar zijn en nut hebben. luchtwassers plaatsen die nu al afgekeurd zijn is niet echt bevorderlijk voor mens en milieu
- Van elkaar kun je leren
- Ik heb subsidie gebruikt voor de zonnepanelen, maar er is misschien meer wat ik nog niet ken
- Nog meer bewustwording en stilstaan bij is altijd helpend.
- Ik denk dat we al heel veel gedaan hebben op het gebied van duurzaamheid. Op dit moment is geld vooral een probleem om verder te verduurzamen. Het is altijd interessant om bij collega's te kijken. Op het gebied van de recreatie doen we dat ook al. We kijken bij collega's en overleggen hoe zij het doen op het gebied van verduurzaming.
- Meer bewustwording van wat is er allemaal en hoe toe te passen.
- Inspiratie opdoen is altijd leuk/leerzaam!
- Er is veel mogelijk, het zelf uitzoeken is veel werk. Vaak spreken bedrijven elkaar tegen, iedereen verkoopt zijn product. Een onafhankelijke partij als de Federatie zou wellicht collectief kennis in huis kunnen halen waardoor geadviseerd / meegekeken kan worden
- omdat wij de afgelopen jaren veel geïnvesteerd hebben in energie op het bedrijf (Zonnepanelen en grotendeels LED) hebben we hier al de low hanging fruits gepakt op dit vlak. Daarnaast zijn we aan het kijken naar mogelijkheden voor warmtepompen. Als water voor tuin schoonspoelen en vee drinkwater hebben we een hydrofoorsysteem op slootwater. en afvalscheiding proberen we te organiseren (Hier is nog ruimte voor verbetering)
- Zie vraag hierboven.
Het is goed om bewust bezig te zijn en bij te dragen waar je zelf zou willen. Dan moet je niet verplichten.

- we zijn tegen de 60 jaar en zijn tevreden
- Ik heb de opleiding tot bedrijfsadviseur natuur inclusieve landbouw bij Aeres Dronten gedaan. Deze kennis wil ik graag inzetten voor mijn collega's.
- Ik vindt het fijn scherp gehouden te worden op het gebied van duurzaamheid zodat ik bewust blijf van de prioriteit.
- Altijd interessant
- Ik verwacht dat de federatie ons tijdens op de hoogte brengt van veranderingen in wet en regelgeving
- Alles begint met bewust worden.
- Er zijn geen rapportagetools voor een klein bedrijf of veel te duur waardoor we geen o meting kunnen maken en dus geen duurzaamheidsdoelstellingen kunnen maken.
- Wellicht meer informatie over verduurzamen met simpele voorbeelden die goed toe te passen zijn binnen eigen bedrijf.
- Informatie op de markt is vaak gericht op een bepaalde oplossing, en niet op wat goed is voor mijn bedrijf. Ervaring van anderen is dus erg belangrijk.
- Ik wil graag op de hoogte blijven van nieuwe ideeën m.b.t. duurzaamheid
- Ik ben helemaal niet bekend over de regelgeving duurzaamheid.

Bijlage 4: Interviews zorgboeren

Interview Oost-Nederland

Hoe zou u uw bedrijf omschrijven?

Dit is een boerderij waar geboert wordt zoals op de Achterhoekse zandgrond geboerd werd, het is een gemengd bedrijf, we hebben koeien, tuinbouw en we hebben kippen. We hebben een zuivelwinkel daar maken we kaas, vla, yoghurt, karnemelk en dat verkopen we allemaal in de winkel. Dus we doen het echt op de ouderwetse manier als hoe het vroeger ook ging op zandgrond.

Wat heeft u nu tot op het heden gedaan om uw bedrijf te verduurzamen?

Nou eigenlijk niet zo veel. Wij pachten dit bedrijf en daardoor zijn we afhankelijk van de woningcorporatie. Het heeft voor ons geen zin (financieel) om hier echt te gaan verduurzamen. Wel gaat de reststroom naar de kippen en/of koeien en wieden wij het onkruid op het erg met de hand. Wij gebruiken ook geen gifstoffen in de buurt van het gewas wat wij kweken.

De woningcorporatie heeft het doel om voor 2030 zo veel mogelijk te gaan verduurzamen. Maar ik kan geloven dat ze eerst de 'normale' woonhuizen doen en dat wij voorlopig aan de kant worden geschoven.

Met welke landelijke regels en wetten, die nog niet eerder zijn genoemd, heeft u te maken met betrekking tot het verduurzamen van uw zorgboerderij?

Wij hebben alleen met de 'normale' regels te maken van een melkveebedrijf. Denk daarbij aan de mestafzet en dergelijke. Maar wij hebben geen specifieke regels over verduurzaming omtrent de zorgboerderij. Dat ligt allemaal bij de verhuurder.

Met welke regionale regels en wetten heeft u te maken met betrekking tot het verduurzamen van uw zorgboerderij?

Deze vraag is dan ook niet van toepassing. De woningcorporatie moet met regels aan de slag, wij niet.

Hoe houdt u het overzicht van alle regelgeving met betrekking tot verduurzamen?

Niet van toepassing

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van duurzaamheid en mensen?

Wij hebben 4x in het jaar clientenvergaderingen waarbij mensen de kans hebben om hun ideeën te geven. Hier komt eigenlijk ook weinig verduurzaming uit voort. Misschien kan de bewustwording worden vergroot.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van de planeet?

Dat vind ik dus een lastige vraag omdat wij eigenlijk zelf niet zo veel kunnen doen. Natuurlijk zouden we in theorie biologisch kunnen worden maar dan komen we financieel niet uit. Zonnepanelen kunnen ook niet, nouja, het zou kunnen maar dat moet ik allemaal uit eigen zak

betalen voor een gebouw wat niet van mij is. Als de corporatie dat gaat doen gaat mijn huur weer omhoog en dat wil ik ook niet.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van winst?

Ook daar kan ik weinig mee, ik kom niet in aanmerking voor subsidies omdat ik dit huur.

Wat heeft u nodig om het laaghangend fruit te plukken?

Er is niet echt laaghangend fruit

In een ideale wereld, wat zou u willen doen op het bedrijf om te verduurzamen?

Ik zou graag vol op zonnepanelen willen met batterij. Op die manier kan de kaasmakerij en kunnen alle koelkasten en dergelijke energieneutraal zijn. Maar dan wel zonder dat het mij meer gaat kosten natuurlijk!

Daarnaast ben ik ervan overtuigd dat verduurzaming begint bij de consument. Seizoensgroentes eten bijvoorbeeld, van een lokale boer. Dat is pas duurzaam. Maar dat kan ik niet met mijn bedrijf veranderen voor de rest van Nederland.

Wat zou u nodig hebben om verder te verduurzamen?

Misschien een inzicht hoe andere pachtbedrijven dat doen. Maar ik kan me daar eigenlijk geen voorstelling van maken. Ik ben wel benieuwd hoe veel zorgboerderijen er pachten en hoe zij dat dan doen. De rest ligt met name bij de zorgcorporaties.

Interview Midden-Nederland

Hoe zou u uw bedrijf omschrijven?

Wij hebben een kwekerij met dagbesteding met een winkel voor de verkoop van de planten. Gericht op mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt en jongeren die uit de opleiding of school vallen en beperkingen ervaren op het gebied van: niet aangeboren hersenletsel, depressie, burn-out, autisme en ADHA.

Wat heeft u nu tot op het heden gedaan om uw bedrijf te verduurzamen?

We hebben vooral heel veel uitzoekwerk gedaan afgelopen jaar. We hadden er ook iemand voor aangenomen die die heeft zitten kijken wat voor subsidies er waren en wat de mogelijkheden zijn. Helaas vallen wij op verschillende vlakken snel uit de boot.

Wel hebben we hier een warmte terugwin installatie geplaatst. Ook in de kas staat de verwarming lager maar dat komt ons product niet ten goede.

We vangen wel regenwater op, dit doen we niet alleen omdat het duurzamer is maar ook omdat dat beter is voor onze planten.

De kas maken we in de winter zo klein mogelijk zodat we minder hoeven te verbruiken aan energie.

Met welke landelijke regels en wetten, die nog niet eerder zijn genoemd, heeft u te maken met betrekking tot het verduurzamen van uw zorgboerderij?

Wij zijn bekend met de greendeals maar dat komt vooral omdat wij een voedselbos willen plaatsen. De SROI ken ik wel maar daar hebben wij niks mee te maken. De CO₂ routekaart ken ik maar zo veel verbruiken wij niet dus daar hebben we ook weinig mee te maken, alleen de rapportageplicht hebben we.

Met welke regionale regels en wetten heeft u te maken met betrekking tot het verduurzamen van uw zorgboerderij?

Ik weet niet of het regionaal is, maar misschien is het de moeite waard om nog in de ISDE te duiken.

Hoe houdt u het overzicht van alle regelgeving met betrekking tot verduurzamen?

Mijn man is er handig in, maar eigenlijk houden wij het overzicht heel erg slecht. De persoon die het voor ons heeft uitgezocht heeft een heel document voor ons opgesteld maar dat is ook nog steeds erg ingewikkeld, ik zeg niet dat het niet bruikbaar is maar het is lastig om er een lijn in te trekken wat voor ons nou echt handig is/ wat we moeten doen.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van duurzaamheid en mensen?

Wij gaan veel in gesprek met onze helpers en klanten. Wij zijn niet erg commercieel en zijn vooral bezig om een mooie plek te bieden. We vertellen vaak hoe we de planten opkweken dat we zo min mogelijk bestrijdingsmiddelen gebruiken, alleen het nodige. Dus uiteindelijk doen wij ook een beetje bewustwording/educatie. Ook organiseren wij open dagen, dat doen we eigenlijk vooral om de buurt te laten zien dat wij er zijn. Het beter scheiden van afval zouden we misschien nog wel op kunnen pakken.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van de planeet?

Wij hebben afgelopen jaar geprobeerd om met natuurlijke bestrijding, zoals lieveheersbeestjes, de ongewenste dieren weg te houden. Maar er zijn zo veel verschillende luizen ed. dat het eigenlijk niet te doen is. Soms zit er ook zo veel op dat de lieveheersbeestjes het niet meer aan konden, in ieder geval niet binnen de tijd. Ook biologische potgrond is niet echt een optie voor ons, het doet het minder goed en is ontzettend duur, hetzelfde geldt voor de biologische meststoffen.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van winst?

Nog minder gebruik maken van energie misschien, maar in de kas kan dat echt niet. Mogelijk toch beter inzicht krijgen in de subsidies, misschien kunnen we vanuit daar nog wat krijgen.

Wat heeft u nodig om het laaghangend fruit te plukken?

Uiteindelijk hebben we meer duidelijkheid over de regels nodig, op die manier kunnen we mogelijk meer/ beter gebruik maken van subsidies. Als we dat hebben kunnen we grote stappen zetten in het verduurzamen van onze kas.

In een zorgeloze wereld, wat zou u willen doen op het bedrijf om het te verduurzamen?

Dan zouden we een warmtepompinstallatie hebben en groot waterreservoir om de kas te verwarmen. Zonnepanelen met een manier om die elektriciteit op te slaan. Misschien zelfs een klein windmolentje.

Wat zou u daarvoor nodig hebben van de federatie om verder te verduurzamen?

Een soort stappenplan met mogelijkheden tot subsidies. Waar zouden wij gebruik van kunnen maken. Misschien ook onze krachten bundelen binnen de (kleine) zorgboerderijen, kijken of we dan iets kunnen bereiken of ergens wél voor in aanmerking komen.

Mist u nog een vraag in dit interview/ enquête

Nee ik denk het niet.

Interview West-Nederland

Hoe zou u uw bedrijf omschrijven?

Ons verlangen is een multidisciplinaire boerderij. Wij hebben vier locaties met verschillende hoofddoelen. We hebben een locatie met geiten, een locatie met koeien, een locatie met tuintjes en deze locatie waar de zuivel wordt verwerkt en wat kleinere dieren aanwezig zijn.

Wat heeft u nu tot op het heden gedaan om uw bedrijf te verduurzamen?

Er zijn zonnepanelen aanwezig, alle verlichting is omgezet naar ledlampen. Ook verkopen wij onze melk in glazen flessen in plaats van plastic ondanks dat ook daar discussie over plaats vindt. De zuivel die overblijft wordt gebruikt als varkensvoer. Verder doen wij alles biologisch.

Met welke landelijke regels en wetten, die nog niet eerder zijn genoemd, heeft u te maken met betrekking tot het verduurzamen van uw zorgboerderij?

Vanuit bovenstaande wetten hebben wij alleen te maken met activiteitenbesluit milieubeheer geloof ik. Verder zijn wij erg gehecht aan het keurmerk van de federatie. Ook zijn wij bezig met de energiebesparingsplicht.

Met welke regionale regels en wetten heeft u te maken met betrekking tot het verduurzamen van uw zorgboerderij?

Geen idee

Hoe houdt u het overzicht van alle regelgeving met betrekking tot verduurzamen?

Wij zitten hier met 7 man op kantoor en hebben een accountant. Deze zijn niet allemaal bezig met de wetten en regels natuurlijk maar iedereen heeft wel een eigen taak. Zo doende houden wij het overzicht.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van duurzaamheid en mensen?

Door het er over te hebben met de hulpboeren denken zij ook na over het gebruik van verpakkingsmateriaal. Tijdens de cliëntenraad wordt het punt 'afval scheiden' ook vaak opgenoemd en hier gaan we dan ook gewoon in door. De bewust worden is er wel bij de hulpboeren die hier enigszins in geïnteresseerd zijn.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van de planeet?

Wij rijden elektrische busjes waarmee we de hulpboeren ophalen en thuisbrengen. Een aantal hulpboeren komen ook met de fiets. Het ophaal- en thuisbrengschema zou nog wat effectiever kunnen.

Wij gebruiken dus glazen flessen voor de zuivel die wij verkopen in de winkel. Er is een discussie gaande of glas wel de juiste keuze is en of biologisch afbreekbaar plastic misschien beter zou zijn omdat glas grondig, en met harde schoonmaakmiddel, schoongemaakt moet worden. Deze discussie is overigens ook gaande over de elektrische busjes. De vraag is of nieuwe zuinige auto's onder de streep duurzamer zijn dan een oudere auto helemaal op gebruiken. Hier denken sommige van onze hulpboeren ook in mee.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van winst?

Wij eten zo veel mogelijk van eigen grond. Daardoor hoeft de supermarkt minder vaak boodschappen te brengen. Dit kan natuurlijk altijd effectiever.

Door de subsidie die wij hebben gekregen van de gemeente Amsterdam konden wij de nieuwe elektrische busjes kopen.

Wat heeft u nodig om het laaghangend fruit te plukken?

Mochten wij over willen gaan op andere materialen voor de zuivelflessen leveren wij een groot deel van de dagbesteding in. Het spoelen en schoonmaken van de flessen vinden veel van onze hulpboeren leuk.

Wat zou u nodig hebben om verder te verduurzamen?

Om zelfvoorzienend te kunnen worden is er bij ons kennis nodig over de tuinbouw. Wij zouden de kennis van een professional goed kunnen gebruiken.

Mist u nog een vraag in dit interview/ enquête

Nee ik zou het niet weten

Interview Noord-Nederland

Hoe zou u uw bedrijf omschrijven?

Woon- zorgboerderij waarbij de agrarische tak puur voor dagbesteding is. De agrarische tak is niet op productieniveau.

Wat heeft u nu tot op het heden gedaan om uw bedrijf te verduurzamen?

Verduurzamen heeft hier een vogelvlucht gemaakt door de aardbevingsproblematiek. We zitten hier midden in het aardbevingsgebied, en daarom was en is het heel belangrijk dat we van het gas aan gaan. Daarom hebben wij nu een hout gestookte cv. Uiteraard wel met filters en optimale verbranding en dergelijke. Op het dak liggen een aantal zonnecollectoren voor warm water. Op de schuur en bijgebouwen liggen zonnepanelen. Maar we zitten in een rijksmonument dus de collectoren moeten we weer van af. De renovatie van het schuurgedeelte gaat nog plaatsvinden, als dat is gedaan gaan we nog meer regenwater opvangen, we kunnen nu al zo'n 3000 liter opslaan en daar komt nog 3000 liter bij. Het voedsel uit de moestuin gebruiken wij zelf. Wat wij niet gebruiken om wat voor reden dan ook gaat naar de dieren toe. Ook hebben we een composthoop.

Met welke landelijke regels en wetten, die nog niet eerder zijn genoemd, heeft u te maken met betrekking tot het verduurzamen van uw zorgboerderij?

Wij vallen niet onder 'agrarisch', dus dat maakt het weer anders. De overheid kijkt anders naar ons dan onze buurman de boer.

Met welke regionale regels en wetten heeft u te maken met betrekking tot het verduurzamen van uw zorgboerderij?

Wij zitten in een stukje Nederland waar duurzaamheid enorm gesubsidieerd wordt in verband met de aardbevingen. Van daaruit hebben wij de mogelijkheid om snel te gaan verduurzamen. In het dorp hier zijn aanzienlijk veel mensen bezig om van het gas af te gaan. Zo'n 17.000 euro mag je besteden aan verduurzamen, denk dan aan zonnepanelen en een warmtepomp. Dit is extra stimulerend om dat te doen.

Hoe houdt u het overzicht van alle regelgeving met betrekking tot verduurzamen?

Het keyword wat dat betreft is blijven. Mijn dochter is er heel goed in maar wij hebben nog een andere locatie in Noordbroek en dat valt onder verpleeghuiszorg dus dat is nog een categorie zwaarder en daar zijn ook een hoop regels dus daar is het ook een kwestie van blijven. Wij hebben ook een kantoor met 5 medewerkers en zij zijn ook (onder andere) met een deel van de wetten en regels bezig. Voorheen konden wij dat zelf doen, maar dat lukt nu niet meer.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van duurzaamheid en mensen?

Wij hebben geen duurzaamheids-ideeën box maar ze laten zelf wel van zich horen allemaal. Er is wel sprake van bewustwording hier, ze hebben allemaal wel meegekregen dat we met aardbevingsschade te maken hebben en dat we van het gas af moeten. Wij stoken dus hier op hout en ze maken zelf dat hout klein en dat motiveert hen dan ook weer om zuinig met de warmte om te gaan. Ze kijken ook regelmatig op de monitor van de zonnepanelen om te kijken hoe veel energie we hebben gewonnen. Maar dat is ook niet iedereen, als mensen in een psychose zitten is duurzaamheid het laatste waar ze dan aan denken, hun eigen gedachte speelt dan de overhand.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van de planeet?

Regenwater opvangen, zoals eerder benoemd komt er nog een vat bij om regenwater op te vangen zodat we dat kunnen gebruiken voor de moestuin. De zonnecollectoren die er nu op liggen moeten dus ook weg, en daar moet een ander plekje voor gevonden worden.

Wat zou in uw bedrijf het laaghangend fruit kunnen zijn op het vlak van winst?

Isoleren van de schuur, zonnecollectoren herplaatsen. We zouden ook graag een batterij willen hebben voor de zonnepanelen. Op twee plekken koken we nog op gas en dat zou er eigenlijk ook uit moeten.

Vragen over Toekomstige Duurzaamheid:

In een wereld zonder restricties, wat zou u nog willen doen aan verduurzaming op uw bedrijf? En wat houdt u tegen?

Eigenlijk wil je compleet onafhankelijk willen zijn van energie van buitenaf, dus ook geen gas en dergelijke. Maar dan loop je toch tegen de regelgeving aan. Ook zouden we een grijswatercircuit willen.

Wij hebben intervisiegroepen in de buurt, dat is altijd fijn om te sparren. Maar daar loop je ook tegen alle verschillen van bedrijven aan, een appel en een peer vergelijken kan simpelweg niet.

Wat zou u nodig hebben om verder te verduurzamen?

Een lossere wetgeving voor het verduurzamen van monumenten, maar daar kan de federatie niks aan doen denk ik zo. Verder kunnen en mogen wij eigenlijk niks verwachten van de federatie.

Mist u nog een vraag in dit interview/ enquête

Nee, ik zou het niet weten

Bijlage 5: Inkooporganisatie

Gesprek met een inkooporganisatie over wetten en regelgeving duurzaamheid zorgboerderijen in Nederland. Voorafgaande aan dit interview is het doel van de scriptie en het interview verteld.

Sanne:

Ik heb een toolkit gevonden waar ik een aantal duurzaamheidsregels heb gevonden waaronder de greendeals en de SROI. Zijn er wetten en regels die ik niet mag vergeten in deze scriptie?

Inkooporganisatie:

Ik ben niet altijd heel goed op de hoogte van wetten en regels. Wij vanuit de zorgorganisatie hebben we vooral te maken met de contractering en wat daarin gesteld wordt en we zien op dit moment dat wij aan de gang moeten met de duurzaamheid, dat hoort in ons systeem thuis. Voor een zorgkantoor sluit je één keer per 3 a 4 jaar een contract af, dan werk je aan die duurzaamheid. En dan heb je het over een contract voor ongeveer de helft van onze cliënten. Als je kijkt naar wat gemeenten doen, wij hebben ongeveer 50 a 55 gemeenten in ons systeem zitten die ook allemaal weer hun contracten afsluiten en de ene keer is dat per 4 jaar en de andere keer per 8 jaar of tussentijds.

Maar wij zien hele grote verschillen in de contractering vormen van gemeenten, maar tegelijkertijd komt het product duurzaamheid niet of nauwelijks in terug. Behalve de SROI, en de SROI wordt ook weer heel erg verschillend mee omgegaan in gemeente, de ene gemeente zit daar heel strak op, en die gaat heel ver met uitvragen van gegevens op klantniveau. En vragen over: heb je stagiaires, welke dan, hoe oud is hij of zij en wat is het doel van het segment? Die gaan veel verder dan eigenlijk zinvol is voor die SROI in onze beleving. Daar hebben we nu dus ook een jurist opgezet om dat eens uit te zoeken of ze dat mogen uitvragen AVG technisch. Want er zijn ook gemeente die zeggen: nou vertel eens wat je doet, en dan is het voldoende.

Sanne:

Ik wist niet dat het zo verschilde per gemeente, de SROI. Is dat niet vervelend?

Inkooporganisatie:

Ja nou wat ik al zeg, daar zitten gigantische verschillen tussen. En dat terwijl gemeenten verenigd zijn in de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. En ik ben persoonlijk van mening dat we gebaat zijn bij een eenduidig systeem. Want stel: je cliënten en locaties zijn verdeeld over 3 verschillende provincies en over ruim 50 gemeenten, dan ben je alleszins gebaat bij een eenduidig systeem. Natuurlijk werken gemeentes soms samen, maar in heel veel zaken werken ze ook nog niet samen.

En dat betekent dat iedere gemeente ook voor dat deel weer mensen aan het werk moet hebben.

Sanne:

Dat is ook niet duurzaam!

Inkooporganisatie:

Nee, bepaald niet duurzaam inderdaad. Dus als je teruggaat naar wet- en regelgeving en wat

moet je niet vergeten? Laten we ook vooral kijken naar hoe we dat systeem kunnen vereenvoudigen.

Sanne:

Ja je zou zeggen dat dat haalbaar moet zijn per provincie, of regio misschien.

Inkooporganisatie:

Ja, als je kijkt naar vervoersstromen, de ene gemeente die stimuleert heel erg die samenwerking. En de andere gemeente doet dat juist niet. En dan zie ik soms vervoerstrajecten van 30 of 40 km. Ja dan denk ik van: dit gaat nergens meer over, tenzij het over een hele specifieke cliënt gaat natuurlijk, uitzonderingen daargelaten.

En vervoer is in de zorgsector, zeker als het om dagbesteding gaat, sowieso nog wel in dingetje. Gelukkig heb ik nu in het Groninger land gezien, daar is binnenkort ook een bijeenkomst over, dat zij het vervoer willen gaan aanbesteden zodat ze het kunnen centraliseren. Daar kon je dus zelf voor kiezen, of je dat zelf wilde doen of dat je dat over wilde laten aan de gemeente. Wij hebben ervoor

gekozen het over te laten aan de gemeente, laat die een partij zoeken die dat vervoer goed kan regelen. Groningen is sowieso al een al een provincie waar verschillende locaties gemiddeld genomen verder uit elkaar liggen, waar openbaar vervoer niet altijd bij de deur is. Waar je dus goed moet kijken, hoe ga je daar inrichten zonder dat dat dat je elkaar tegenkomt?

Sanne:

Ja, ik vind ook dat er in duurzaamheid een groot stuk efficiëntie zit. Duurzaamheid is zo een enorm breed begrip en ik heb er ook best wel een poosje over gedaan om een definitie voor mezelf te maken die ik dan weer in mijn scriptie ga zetten. Daar moet ik natuurlijk ook 100% achter staan en er valt altijd iets over te zeggen. Ook geen enkele definitie van duurzaamheid is waterdicht en dat vind ik dus ook het moeilijke.

Waar is het initiatief vandaan gekomen bij die vervoersregelingen in Groningen?

Inkooporganisatie:

Ja nou in dit geval kwamen dat van gemeenten die die vervoerslijnen wel zagen en die hebben gezegd van: nou jullie kunnen kiezen. Er waren bedrijven bij die dagbesteding cliënten hadden die kregen op een ochtend 3 of 4 verschillende taxi's, allemaal vanuit dezelfde richting om cliënten af te zetten.

Op zulk soort gebieden mist er echt nog veel structuur binnen de wet- en regelgeving.

Kijk, ik wil daar mijn aandeel wel inleveren, jij weet net zo goed dat ik mijn aandeel wel wil leveren, en dat wij als organisatie dat ook willen.

Kijk, ik kan er wat van vinden maar ik ben helaas niet bij macht te om wet- en regelgeving te wijzigen. Dat is echt iets wat aan de politieke kant van het veld ligt. En dat betekent niet dat ik daarnaar wijs, want ook dat stukje komt bij heeft bij ons vandaan te komen maar we zullen daar wel iets van moeten vinden en iets daarover zeggen met elkaar.

Sanne:

Ja is er nog een wet of regel waarvan u zoiets heeft van, oh dat mist er nu echt in Nederland.

Inkooporganisatie:

Nou dat durf ik zo niet te zeggen, maar ik vind wel dat er op regionaal niveau grotere verbanden en eenduidigheid moet komen. Ook meer duidelijkheid. Het is lastig omdat de ene gemeente iets wel doet en de ander niet. Maak nou zoals de zorgkantoren, die hebben tenminste één lijn getrokken, je moet aan de slag met duurzaamheid, wat dat dan ook mag zijn. Bijvoorbeeld met de CO2 routekaart en alles wat je net opnoemde, dan weet je in ieder geval dat je mouwen op te stropen dat je aan de slag moet.

Sanne:

Ja precies.

En dan verder in het rijtje wat ik wat ik opnoemde van de die CO2 twee routekaart SROI het hele lijstje, is daar nog een wet of regel waarvan u zegt, die mag je niet missen.

Inkooporganisatie:

Nee, daar zit alles eigenlijk wel in.

Maar ik merk dat het voor ons als koepelorganisatie heel lastig is om bijvoorbeeld de CO2 routekaart te maken. Als voorbeeldje naar jou: wij hebben X (i.v.m. privacy niet vermeld) verschillende locaties die ieder op hun eigen wijze bezig zijn met duurzaamheid. Bijvoorbeeld met zonnepanelen, groente uit eigen tuin serveren aan cliënten, nou je kunt het zo gek niet bedenken. Maar dan is het voor ons heel lastig om uit te vinden wat we nu precies nog moeten. Maar dat komt ook niet overeen met de CO2 routekaart omdat wij een organisatie zijn, dus per locatie kun je niks zien, alleen in het algemeen.

Misschien is de belangrijkste wetgeving wel: dat het vanuit jezelf komt, dat je bewustzijn wordt vergroot.

Maar jij hebt bepaald niet een eenvoudig onderwerp gekozen Sanne. Dit is wel een heftig onderwerp en je zult je zult heel veel gesprekken gevoerd hebben.

en ik hoop dat je heel veel mensen tegenkomen bent die er min of meer hetzelfde over denken als ik, die je dus wel zien maar die die die soms moeite hebben om er om eraan te geraken.

Bijlage 6: Themaboom NVivo

Naam thema	Beschrijving
Wet- en regelgeving bekend (4.1.1)	Deze wet- en regelgeving is bekend bij de geïnterviewde zorgboeren, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Overzicht wet en regel (4.1.2)	Hieronder worden de wet- en regelgeving opgenoemd die bekend zijn bij de geïnterviewde zorgboeren, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Overig wet en regel	Deze opmerkingen kunnen op een brede manier worden meegenomen in de enquête
Type bedrijf	Hier is antwoord gegeven op de vraag welk type bedrijf ze zijn, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Maatregel genomen (people) (4.2.2)	Hieronder worden de maatregelen benoemd die al zijn genomen ten behoeve van het verduurzamen voor 'people', deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Maatregel genomen (planet) (4.2.3)	Hieronder worden de maatregelen benoemd die al zijn genomen ten behoeve van het verduurzamen voor 'planet', deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Maatregel genomen (profit) (4.2.4)	Hieronder worden de maatregelen benoemd die al zijn genomen ten behoeve van het verduurzamen voor 'profit', deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Laaghangend fruit (people) (4.3.1)	Hierbij wordt antwoord gegeven op het laaghangend fruit op het gebied van people, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Laaghangend fruit (planet) (4.3.2)	Hierbij wordt antwoord gegeven op het laaghangend fruit op het gebied van planet, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Laaghangend fruit (profit) (4.3.3)	Hierbij wordt antwoord gegeven op het laaghangend fruit op het gebied van profit, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
naaste inkomsten (4.3.3)	Hieronder worden opties gegeven om meer inkomsten te genereren wat in verbinding staat met de profit, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Idealistisch verduurzamen (4.4.1)	Hierbij wordt antwoord gegeven op de wensen van zorgboeren, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête

Belemmering (4.4.2)	Hierbij worden belemmeringen op het gebied van verduurzaming verwoord tijdens de interviews, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Nodig van FLZ (4.4.2)	Hieronder worden de behoeftes naar de federatie uitgesproken, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête
Type bedrijf	Hier is antwoord gegeven op de vraag welk type bedrijf ze zijn, deze opmerkingen kunnen worden meegenomen in de enquête